

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

ved *W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson*

INDHOLD:

H. Hejselbjerg Paulsen:
Sønderjyske »Ansigtshort«

Age Lauritsen:
Hedeby, Haddeby, Slesvig og Sli (sluttet)

Søren Telling:
Et par bemærkninger

Poul Kürstein:
Hans a æ præstes

H. . Fummelubre:
Bekæmpelse af fnat

Elevtal i de sønderjyske skoler

Anne-Helene Michelsen:
Den Rumfordske suppe og plukkefinke

Sagt og skrevet
Bog anmeldelser

NUMMER 12 · 1. DECEMBER 1967 · 43. ÅRGANG

MØLLER PÅ ALS

af Hans Linow og Jens Lampe

116 sider med 123 smukke illustrationer

Jydske Tidende: »Fremragende værk om mølleriets historie gennem tiderne ...«

Jyllands-Posten: »Et fint kulturhistorisk værk ...«

Tidsskriftet »Historie«: »Kort, klart og særdeles overskueligt gives en oversigt over møllevæsenets historie fra oldtiden og frem til nutiden.«

Kr. 37,50

FORLAGET FAKLEN . ÅBENRÅ

Telf. (046) 2 39 62

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

der udsendes af *Historisk Samfund for Sønderjylland* som selvstændig publikation, koster årlig 22.50 kr. incl. MOMS og gratis tilsendt. Abonnement og enkeltnumre (2.00 kroner stykket plus MOMS og porto, særnumre beregnes der dog en højere pris for) kan bestilles hos ekspeditionen, Landsarkivet, Åbenrå, tlf. (046) 2 27 04, eller på redaktionens adresse, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (045) 2 17 37. Prøvenumre tilsendes gratis på anmodning.

November-nummeret 1967

Da der åbenbart har været visse uregelmæssigheder i leveringen af november-nummeret, beder vi de abonnenter, der ikke har modtaget dette nummer på sædvanlig måde gennem postvæsenet, reklamere, enten til postvæsenet eller til redaktionen, adresse H. P. Hanssensvej 9, Haderslev.

For godt et halvt århundrede siden var det lettere at finde en parkeringsplads i Nørregade i Haderslev, end det er i dag. Til gengæld var behovet mindre. Den lille tegning af luftskibet »Hansa« gør sit til at tidsfæste kortet. Det var den 19. september 1912, at »Hansa« – den første luftekspress fra Hamborg til København landede i »Københavns Aerodrom« på Kløvermarksvej, og luftskibet var det almindelige samtaleemne i de følgende måneder. I forgrunden til venstre er den senere ombyggede, nu nedrevne sparekassebygning.

»Ansigtshort« er den sønderjyske og meget direkte oversættelse fra tysk for de kort, man ellers på dansk kalder postkort. De gamle ansigtshort er blevet sjældne. Utallige er blevet tilintetgjort, og de kort, der endnu eksisterer, går til samlernes skuffer. For disse gamle kort fortæller historie på en ganske særegen måde, siger sognepræsten i Fjelstrup, dr. theol. H. Hejlsbjerg Paulsen.

Sønderjyske »Ansigtshort«

Hvad et ansigtshort er, ved enhver sønderjyde. Disse postkort med bestemte motiver – her altså specielt sønderjyske – er blevet et yndet samlerobjekt i vore dage. Hvor udbredt interessen er også andetsteds og hvor mangfoldige motiverne er, viste en udstilling i Altona i 1965, hvor der – ifølge museets katalog Bildpostkarten – fremvistes ikke mindre end 69 afdelinger ligefra de forskellige perioders julekort og fødselsdagshilsener til emnet Das dritte Reich.

Et af disse emner er af stor interesse for vor lokalhistorie og for sønderjysk kulturhistorie i det hele taget. Et udvalg af de bedste og mest talende postkort fortjente ligefrem at blive udgivet som billedbog. Den mere seriøse »Sønderjylland – Historisk Billedbog« bragte i og for sig ikke stort nyt, hovedparten af billederne var gamle kendinger, men her i dette tilfælde 1967-12

ville en udgave bringe mange overraskende nyheder, som man ellers ikke finder offentliggjort, og som gengiver en helt anden side af vor hjemstavns historie og kulturelle liv. Lad mig nævne en del eksempler taget fra det materiale, jeg selv gennem årene har samlet, og som hovedsageligt stammer fra tiden før 1914.

For en del år siden fandtes der jævnligt i vore aviser annoncer, hvori en samler efterlyste postkort med billeder af de tidligere amtsbaners stationsbygninger og holdepladser. En indsender i Jydske Tidende oplyste fornylig, at han havde samlet ialt 400 sådanne kort med billeder af en del af ialt 169 stationer, men der var langt igen, før en sådan samling var komplet. Disse kort er måske særlig efterspurgte, da en del filatelister interesserer sig for dem. De fleste stationer var nemlig også brevsamlingssteder, og amtsbanetogene medførte også en postvogn, hvor breve og kort blev stemplet med specielle stempler (Bahnpost. Zug Nr. 1 osv.).

Et andet samlerområde er grænseovergangsstederne, fra Hejlsminde i øst til Høm i vest. De fleste af disse kort har ikke blot en gengivelse af selve grænsen og de specielle bygninger på begge sider (med dertil hørende vajende flag) men man ser også hele datidens folkeliv for sig. Moderne kort er på det punkt underlig sterile. Men her optræder toldere og grænsegendamer af begge slags ofte i broderlig forening, publikum blander sig imellem dem, den preussiske gendarm holder sig lidt på afstand, ikke af undseelse, men standsforskellen kræver det. Hvor har man ellers billeder af en gendarm med pikkelhue og det hele? Vist kun på disse postkort. Eller hvor ofte har disse kort ikke bevaret gengivelser af gamle gadepartier, nu forandret til ukendelighed, eller af landsbyer og interiører fra landsbyen. Dengang dominerede stråtagene endnu helt i billedet, ikke kun huse og gårde, men også skoler og kroer. Er man heldig, finder man kort med glimt af dagliglivet i landsbyen. Købstadsmotiverne vækker også ens forundring. Gaderne ligner mere moderne gågader end store færdselsstrøg; det gælder selv Nørregade i Haderslev og Storegade i Flensborg. Det er endnu før bilernes tid, da trækvogne og hestekøretøjer var eneste befordringsmidler. Der er en mærkelig ro over disse billeder; man spadserer gravitetisk og næsten helt eftertænksomt, damerne i fodsideskjoler og mægtige hatte. Da var der endnu forskel på folk. Virkelig standsforskelle, hvad tydeligt ses på ansigtsskøntene. På Vægterpladsen i Åbenrå har fotografen fået det lille kvarters beboere samlet, da de hører med til et billede af Vægterpladsen. Konerne har i dagens anledning taget et stort hvidt forklæde på, som ellers kun kom i brug ved kaffeselskaber, når der serveredes. Her er rigtige gadedrenge, ikke forklædte, men netop den slags, vi landsbydrengene egentlig frygtede, når de råbte: »Bønne fra æ laen med æ katforstaen« efter os. I tilbørlig afstand fra folket skrider en dame forbi uden at værdige sceneriet og fotografen et blik. Her hører hun ikke til, det kan man tydeligt se.

Klipleff Markt — Klipleff Marked.

Om Klipleff marked kan man læse i H. V. Gregersens bog: »Messe og Marked«; her fortælles om det berømte kvægmarked og det lovstridige krammarked, og hele fremstillingen er krydret med et utal af beretninger om enkeltskæbner, der har været knyttet til de halvårslige markeder. Der er ingen illustrationer i bogen – men en almindelig dag på et marked er blevet forevigt på et ansigtskort.

Hvordan var folk klædt dengang? Hvem kan fortælle herom? Ansigtskortene. Intet fotografi taget hos fotografen i det rigtige atelier giver os oplysning herom. Sådan så folk ikke ud til hverdag. Men de typer ansigt-kortene udleverer os til beskuelse er helt anderledes livsnære og virkelige. Endnu omkring 1900 ser man gamle mænd stå udenfor huset iført fjerne tiders camisol eller i en hjemmestrikket hølle. Hvor gennemført nøjsomt har alt været dengang. En mand kører et læs tørv til stalden og sidder ovenpå sit læs. Man kan altså se ham fra top til tå. Den gamle filthat, ingen ville gå med sådan en i dag, store klodsede træsko, en hjemmelavet pisk i hånden, hans frakke er faktisk for lille, men den kasseres ikke af den grund. Jeg kender tilfældigvis manden og kan sige, at han var ikke fattig eller overset, men betød noget på sin egn. Men sådan så han altså ud til hverdag.

Også huse og redskaber vidner om den samme nøjsomhed. Den mest primitive bolig af alle er nok gengivet på et kort med ordene: Vedsted. Bondehytte paa en Gravhøj. Eller måske er højderysgården, hvor man endnu ikke har fået en moderne vandpumpe, men stadig bruger de gamle tiders »Svøv« endnu mere simpel. Ansigtskortene fortæller om den usmin-kede virkelighed og er helt anderledes troværdige end de fotografiske gengivelser på bestilling.

Der er gamle længst forsvundne vejrmøller; hvor har der været mange, og hvor pyntede de i landskabet. Og de statelige vandmøller, Østergårdsmølle ved Hoptrup, Slibemøllen i Genner bugt, Rundemølle lidt længere inde i landet med den stolte hovedbygning, med mølleri og bageri, de tre stråttækte ladebygninger, og hvilken beliggenhed midt i det skønneste landskab. Og teglværkerne, talrige og mange højst mærkelige. Det primitive ved Horsbyg og det dengang moderne Dampfzegielei »Surtur« auf Friefeld bei Scherrebek. Eller tørreværet Roland (ved Leerskov) med det underlige maskineri og troljespor med hestetræk op til amtsbanens holdeplads »Osterfeld« mellem Genner og Østerløgum. Hele personalet er opstillet, og her er igen den tilbørlige afstand mellem den standsmæssigt klædte inspektør Huusmann og så alle de andre. Og der er mejerierne med dertil hørende hestekøretøjer og mælkevogne foran. Rebslageren i Mjøl's med familie, og rebslageren selv med det lange skæg, der når ham til bæltestedet, foran den lange lukkede, overbyggede reberbane. Alt er forlængst forsvundet og jævnet med jorden. Stenslageren ved landevejen bag sin primitive vindskærm, hvor han dag for dag forvandler sten til brød. Det er, som om man gravgiveligt ser Jens Vejmand, hvis liv også var fuld af sten. Slid og slæb og nøjsomhed, det er temaet i mange variationer på mange kort.

Mange af de omreisende fotografer, udsendt af postkortfabrikanterne i Tyskland, har haft et mærkeligt blik for at opfange de kulturhistorisk værdifulde glimt. Der var jo også en festdag engang imellem. Og dens begivenheder, som forlængst er historie, og som ingen anden har bekymret sig om, har ansigtskortet fastholdt. Et bryllup f. eks. En brudeskare er stillet op til kirkegang foran Fjelstrup kro. Spillemandene står midt på gaden og viser, hvad deres instrumenter formår, mens gæsterne venter på det unge par. Til de helt store begivenheder hørte markederne. Klipleve og Kloster, hvor var der klang i disse ord dengang. Hvem anden end ansigtskortet har fastholdt, ikke kun i den svindende erindring, men selveste Klipleve marked, som det var. Med de hundreder af heste, endnu flere gestikulerende mænd, hestehandlere i hvide, flagrende kitler, bønder, hestetrækkere, drenge. Sådan var altså Klipleve Mærkend!

Også om tragiske og sørgmuntre begivenheder fortæller ansigtskortene. Et viser karantænestaldene i Åbenrå i 1872, hvor hundreder af kreaturer indført fra Danmark led druknedøden i staldene under det store højvande. Man ser de døde kroppe ligge med opspilede buge i endeløse rækker. Et andet er betitlet »Ulykkestilfælde paa Landevejen«. Men her er hverken blod eller ambulance at se. En cyklerider er havareret og er i færd med at ordne sit dengang så moderne befordringsmiddel. Hvor ser man sligt nu på vore veje? Nu går det anderledes hårdt til.

»Wilhelm Voigt, der Kassenräuber von Köpenick, verhaftet am 26. Oktober 1906«. Den berømte mands portræt med det tragiske blik – han lig-

På et kommunerådsmøde i Skodborg i 1907 forklarede landråd von Becherer de fordele, som man ville opnå ved at lade Skodborg Sparekasse (oprettet 30. august 1884) blive filial under den tyske Kredssparekasse i Haderslev. Da landråden samtidig antydede de vanskeligheder, bevillingen til en ny skole ville komme ud for, hvis man ikke føjede sig, indså alle mødedeltagerne undtagen én, at landråden havde ret. Imidlertid blev beslutningen ikke notarisk stadfæstet, og da der blandt folk var udpræget stemning for at beholde sparekassen – på de næste to kommunerådsmøder var der endog flertal herfor – klagede man over Kredssparekassen, der havde fået hentet pengeskabet med indhold og regnskabsbøger til trods for, at kassereren havde nægtet at udlevere nøglen. To beredne gendarmere ledsagede transporten til Haderslev.

Processen blev ført til tops, og først fire år efter faldt den endelige kendelse fra rigsretten i Leipzig: Sparekassen skulle tilbageleveres, og den vendte tilbage på en åben vogn – uden gendarmledsagelse, og ansigtskortet, der er fremstillet i Skodborg, fastholder dette sejrens øjeblik, en begivenhed, der var et lille led i den nationale kamp.

ner ingen røver – har fundet vej til Nordslesvig. Mere kendt er han i dag som Hauptmann von Köpenick. Et andet ansigtskort fortæller om »Skodborg Sparekasses Hjemkomst«. En lille flok af landsbyens agtværdige borgere er i færd med at læsse sparekassens pengeskab af vognen for at bringe det i hus. Tyveknægte har formodentlig ført det den modsatte vej. Kulturhistoriske og lokalhistoriske perler, som har ligget gemt og glemte i de gamle gemmer, indtil en samler fandt dem og reddede dem fra den visse undergang.

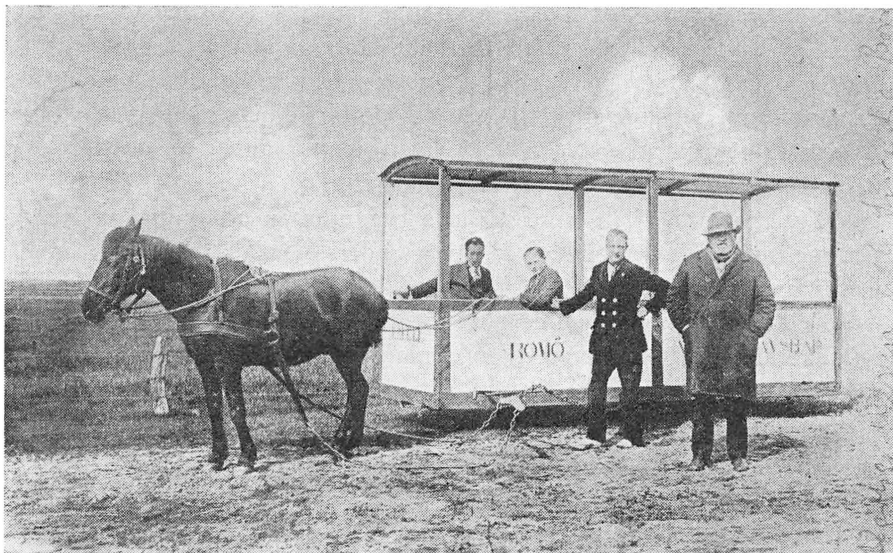
Et kapitel for sig er Rømø. Rømø som det var, før dæmningen kom. Rømø med troljen fra Kongsmark til Lakolk. »Rømø Vesterhavsbad« står der virkelig på de forfaldne vogne med hesteforspand plus selveste Rasmussen, som altid i hvid vest. »Troljen paa Vej over Heden«. »Troljen ankommer til Lakolk Station«. Ja, ordene er gode nok. Station, Vesterhavsbad, det lyder helt mondænt. Og den gamle færge fra Ballum sluse til Kongsmark, hvor Otto er ved at losse rejsegods. »Ved Hans Andresens Bro

jeg trør / Otto er i Gang med Trillebør«. Og Lakolk, som det var dengang, før invasionen forandrede alt til ukendelighed. Eller som Rømø var, da pastor Jacobsen havde fået anlagt hele herligheden. Fremsynet var han, det kan ingen nægte. Mon han ikke i vor monumentglade tid en dag får sit monument på selvste Lakolk? Der er Dampferbrücke beim Römerhof, Königsmark, Kaiserhalle au Lakolk, Ginnungagab (mellem Klitterne), Eulenburg, Norwegisches Blockhaus auf Lakolk, Wallhall. Niffelheim, Pretoria, Majuba Hill (Jacobsen sværmede ikke kun for det nordiske, men også som alle tyskere for Boerne og præsident Krüger). Endvidere: Alldeutschland, Eine Gesellschaft alldeutscher Herren und Damen aus Plauen«, »Badende Damen« (men meget påklædt). Er alt dette virkelig også Nordslesvig? Ja, et kapitel i landsdelens bevægede historie, fastholdt af ansigtskortet.

Eller man ser på kortene af de tyske monumenter, som stod dengang i landsdelen. Knivsbjerg frem for alt og i utallige variationer, lige fra den nøgne bakketop med pavillonen til det brovtende tårn med og uden Bismarck. Der er foruden selve tårnet »Blick in die Gedächtnishalle« og kanslerens bevingede ord øverst på tårnet »Wir Deutsche fürchten Gott und sonst nichts in der Welt«, undertiden også indskriften over fontænen »Jungs, holt fast«. Lakolk og Knivsbjerg. Her har den krasseste sentimentale og nationale pseudosymbolik fejret sine triumfer på nordslesvigsk grund. I sammenligning hermed er Dybbøl- og Arnkilmonumenterne, en »Doppeleiche« eller et »Kriegerdenkmal« her og der det rene ingenting. Også alt dette hører med til ansigtskortenes vidnesbyrd fra Slesvig, vort elskede, omstridte land.

Den nationale kamp afspejles, men vistnok mindre end det var ventet. Det hænger vel sammen med, at alt for udfordrende kort var en dårlig salgsvare i Nordslesvig. Og kortenes motiver blev nu engang bestemt ud fra kommercielle hensyn. Hvad der findes i samlinger af den slags, stammer vel oftest fra egne længere mod syd, det samme gælder alle arter af Deutschtümelei og Deutscher Gruss. Her bliver det mest til Hilsen fra Sønderborg osv., også på kort fabrikeret i Hamborg og Berlin. Men de uundgåelige militære postkort findes i rigt mål, kaserner fra Haderslev til Mørvik og længere sydpå, regimentssymboler og uniformer, hilsener fra militærtjeneste til lands og til vands, fra garnisonslivet og Lockstedter Lager, sentimentale vers og billeder om »Seemannslos« og »Treue Liebe«. Alt dette er velkendt. Tyske flag dominerer ofte på kortene, preussiske ørne over skolerne og småbanestationerne, marinens rigsflag på krigsskibene i Genner bugt, Sønderborg og Høruphav.

Man undres egentlig over, at der også kunne sendes kort med udpræget danske symboler gennem det tyske postvæsen »Fædrejod og Fædrearv værnes maa til eget Tarv«. »Slesvig vort elskede omstridte Land« med kort

Pastor Jacobsen, Skærbæk, tog sig tid til meget andet end præstegerningen. Blandt andet grundlagde han omkring århundredeskiftet badestedet Lakolk på Rømø. Små dampere, der ofte grundstødt i vadehavet, transporterede badegæsterne over til øen, og med en sporvogn, naturligvis trukket af en hest, gik det videre mod Vesterhavet. Der kunne hægtes yderligere tre vogne til hovedvognen.

Kreditforeningsdirektør P. A. Callø karakteriserede pastor Jacobsens foretagender således: »Banken uden penge, badestedet uden badegæster, rederiet uden vand, teglværket uden ler og karperne på heden» (Dahl og Lindvald: Sønderjylland I, s. 158).

over landsdelen og verset »Denne bostavn er vor« osv., stemplet Apenrade 1913 (fremstillet i Sydtyskland, sammenlign de forbudte pipehoveder og kaffekopper, stammende fra tyske fabrikker og sendt herop). Efter Gustav Johannsens død (25. okt. 1901) udsendte fotograf »Ahrens i Sonderburg« et kort til forhandling med den afdødes billede og verset, lidt troskyldigt, men ægte og talende dagens tanker:

Nu er han borte, vor Talsmand kjære,
O! hvor det smerter, det tunge Slag.
Hvem skal herefter vor Sag frembære –
Naar mon det atter vil blive Dag?

Som pendant Oberpræsident Matthias von Köller. Med regeringsbygningen i Slesvig og det preussiske »Suum cuique« (jedem das seine) og det slesvigholstenske »Up ewig ungedeelt« som tidens motto.

En helt anden genre er prospektkortenes gengivelser af befordringsmidlerne. Hvor er også her vendt op og ned på alt i vor generation. Fra dagvogn til den moderne rutebil, og midt imellem »Den første Rutebil« med afgang fra Haderslev – og dens passagerer. Hvilket billede. Der er ølvogne fra Fuglsang og Sonderburger Export-Brauerei. P. Petersen, med øl-

ankre hængende ned ved siderne og stablet sammen ovenpå, kadavervogne fra »Kreisabdeckerei« og usselt forspand, foermændsvogne med prægtige heste. De gamle amtsbanetog med de morsomme kasseformede lokomotiver i Åbenrå amt, Segelore til Hallig Oland, de første automobiler, den første flyvemaskine over Åbenrå (c. 1910). Luftskebet »Hansa« på dets fart over jernbanestrækningen Flensborg–Vamdrup (1911).

1914. Det er det helt store skel; da begyndte en udvikling, vi ikke er færdige med endnu og ikke ved, hvor ender. »Gramby i Krigstilstand«. Det må være fotograferet en af de første dage i august. En spærrebom med jernbjælker og bag den gamle landstormsmænd, halvvejs i civilt, halvt i militært antræk, holder vagt med opplantet bajonet. De står med miner som om de holdt verdens skæbne i deres hånd. Hvorfor var Gramby i krigstilstand? Man frygtede for engelske spioner i disse første dage, man ventede, at store guldtransporter kunne dukke op overalt. Vilde rygter løb omkring og gjorde folk – og selv militæret – tossede. Hvilket plets kud er dette billede.

»Bahnhofs-Wache, Haberslund 1914«. Her står 21 mand opstillet, næsten udelukkende bønder og arbejdere fra selve egnen, også alle i samme halvmilitære påklædning. Hvad de skulle udføre på den lille station i de dage, er ikke godt at vide. Revidere togene? Bevogte småbanebroen over statsbanen? Fange spioner?

Desværre findes der næppe prospektkort, som viser »Nordslesvig i Krigstilstand« eller noget i den retning, f. eks. af de mange fangelejre, som rejstes i 1916 og 17. I mit fødesogn var der hele to (for tyske straffefanger, både kriminelle og fæstningsfanger). Herfra udgik hver morgen lange kolonner af fanger, altid under bevogtning af underofficerer. De udførte det store befæstningsarbejde med dertil hørende jernbaneanlæg i en del af det bælte, som strakte sig fra Gennerbugt til Vesterhavet.

Der ligger mange andre kort, som endnu kunne fortælle et og andet, men alt skal jo have en ende. De gamle omvandrende fotografer har undertiden været mere end fotografer. De har også haft sans for at overlevere os billeder af begivenheder, livets, årets, dagens, øjeblikkets, som ingen anden, heller ikke aviserne, tænkte på. Den moderne pressefotograf har afløst ham. Men den gamle valgte sine emner med omtanke, han gav sig tid. Alle havde tid dengang. Det viser ansigtshortene os også. De fortæller også om gemytlige timer, om muntre mennesker, om stoisk ro og nøjsomhed. Vil nogen sige: hvor var de nøjsomme og fattige dengang, kan man nok med større ret sige: hvor var de rige; og hvor er nutiden fattig og nøjsom. Midt i vor fortærende tant, i vort jag og i vor dans omkring guldkalven.

Har en eller anden, som læser dette, et album med gamle prospektkort liggende, som alligevel bliver brændt engang, så send mig et ord herom, og jeg skal nok hente det.

H. Hejselbjerg Paulsen.

Hedeby, Haddeby, Slesvig og Sli

Konsulent Aage Lauritsen fremsætter afsluttende nye teorier om vejføringerne i og omkring det gamle Hedeby. Artiklens første del stod side 363 ff.

Haddeby og Hedeby

Lige så indlysende som det synes, at spærringerne 1–4 har haft til formål at kontrollere adgangen til overfartsstedet ad det 2–300 meter brede Haddebynæs, lige så usandsynligt forekommer det, at dette alene har været den oprindelige hensigt med de 1200 og 1700 meter lange spærringer 6 og 7. Man må antage, at 6 og 7, og måske 5, er opført til dækning af noget, der lå syd for spærringerne 1–4, altså ikke beskyttet af disse, og der synes dårligt at kunne være tale om andet end en eller flere af de tre bosættelser på de lette jorder langs Haddeby Nor.⁴²

Set fra Haddeby lå de ude i heden, hvorfor vi her vil omtale dem som hedebygderne. I forhold til halvkredsvolden – som jo dog ikke eksisterede, da hedebygderne blev til – lå den ene bygd nær overgangen fra ler til sand et par hundrede meter nord for halvkredsvoldens nordre arm, den anden lige syd for den søndre voldarm, og den tredje bygd mellem disse to, ved den bæk som nu kaldes bybækken.

Denne sidste af bygderne var det, der blev kærnen i det senere Hedeby.

Vi ved intet om, hvor store hedebygderne var, da spærringerne 6 og 7 blev anlagt, men må formode, at de – eller en af dem – havde nået en betydning ud over det almindelige, før så lange volde blev bygget til deres beskyttelse.

Et af resultaterne af den her foretagne undersøgelse er påvisningen af, at Hedeby ikke blot, som man vidste på forhånd, har ligget i den egn, hvor den tværgående handelsvej krydsede den jyske længdevej,⁴³ men at byen i bogstavelig forstand er vokset op ved skæringspunktet mellem to sådanne veje. Blot er længdevejen en anden end den hidtil kendte.

Transithandelen mellem Hollingsted og østkysten er den afgørende forudsætning for Hedeby's blomstring. Man må imidlertid ikke herover glemme den syd-nord-gående færdsel, der ganske vist i Hedeby's storhedstid sikkert langt fra har kunnet måle sig med den vest-øst-gående, men som til gengæld har trukket sine spor gennem årtusinder, mens den store transithandel over Hollingsted har været begrænset til århundreder.⁴⁴

42. Haithabu 1963, kortet side 109 (Abb. 25).

43. Haithabu 1963, s. 68.

44. Den tog åbenbart sin begyndelse i det 7. århundrede (Haithabu 1956, s. 38), og allerede før årtusindskiftet stagnerede den (Haithabu 1956, s. 236–237), omend man endnu i 1490 hører om en transport af kalksten over Hollingsted til Slesvig (Ernst Petersen i *Beiträge*, 1960, s. 5).

Det er derfor sandsynligt, at der allerede før transithandelen fik nogen betydning var en bosættelse ved overfartsstedet over Slien ved Haddeby, og de syv spærringer, vi har gennemgået, har et vist koncentrisk præg, der gør det nærliggende at tænke sig et interessefællesskab mellem Haddeby og hedebygderne, som forsvarsmæssigt gav sig udslag i spærringerne 6 og 7 og måske 5.

Mens hedebygdernes beboere, før transithandelen kom i gang, levede af deres jordbrug, jagt og fiskeri og næppe havde megen kontakt med de vejfarende, måtte Haddeby uundgåeligt få forbindelse med denne strøm af rejsende fra mere eller mindre fjerne egne mod nord og syd. De var simpelt hen forudsætningen for Haddebys eksistens. Som tidligere omtalt er navnets ældst kendte form Haddebooth, hvor første led er et mansnavn, mens andet led er det samme som bod eller skur.⁴⁵ Fra dette enlige hus ved overfartsstedet har der måske udviklet sig en mindre bebyggelse, men næppe nogensinde af et sådant omfang, at man vil tale om en by.

Ved Haddeby kunne de rejsende få bødet skader ved vogn eller ridetøj, få husly og mad, og hvor var det mere naturligt at bygge et kapel eller en kirke, i hvilken man kunne bede om eller takke for lykkelig overfart.

Vi har forhold, der minder herom længere oppe i Jylland, ved den omtrent samtidige by Århus.

Der har ikke kunnet gives nogen tilfredsstillende forklaring på, hvorfor den gamle Århus-kirke, der nu hedder Vor Frue Kirke, blev bygget udenfor den egentlige, voldkransede by, som lå omkring den nuværende domkirkes plads.⁴⁶

Forklaringen er muligvis, at bydannelsen har været uden betydning for denne kirkes tilblivelse, og at kirken måske inden der overhovedet var nogen by, blev opført på det sted, hvor hovedvejen nordfra nåede ned til overgangsstedet over åen. Denne vej fulgte samme linie som nu Munkegade-Ny Munkegade.⁴⁷

Hvor meget færdselen på dette sted har betydet, belyses af den omstændighed, at af de seks runesten, der stammer fra Århus, er ikke mindre end fire fundet ved Frue Kirke.⁴⁸

Bydannelsen foregik senere, og nogle hundrede meter længere mod øst, nær åmundingen efter hvilken byen fik sit navn, Ar-os.

Frue Kirke kom derved til at ligge uden for byen, eller rettere, byen kom til at ligge borte fra kirken.

Afstandsmæssigt var det uden betydning. Tænk blot på de langt større

45. Se note 5.

46. Helge Søgaard: Det ældste Århus. Århus 1961. Harald Andersen: Begyndelsen til en By. Skalk 1963, nr. 4, side 13–18. Fra sidstnævnte: »At den ældste domkirke blev bygget uden for byen, er en ting, man kan undre sig over, men må tage til efterretning.»

47. J. Hoffmeyer: Blade af Århus Bys Historie, 1904, s. 179, incl. note 2.

48. Stenene Århus 1, 2, 5 og 6 i Jacobsen og Moltke: Danmarks Runeindskrifter, Kbh. 1942.

afstande de fleste beboere i et landsogn har til deres kirke. Derfor blev kirken ved vadestedet også i en årrække byens kirke. Først da Århus fik indbyggere nok til endnu en kirke, byggedes denne, som rimeligt er, inde i byen, hvor nu domkirken ligger. Men byens første domkirke var ikke den nuværende. Det var kirken ved vadestedet over åen, der blev stiftskirke, da der i 948 indsattes en biskop i Århus.⁴⁹

Der er en ikke ringe lighed med udviklingen ved Slien. Ved overfartsstedet over fjorden bygges Haddeby kirke, og nogle hundrede meter borte, hvor betingelserne herfor er gunstigere, vokser en handelsby frem i omgivelser, efter hvilke den får sit navn, Hedeby.

Også i handelsbyen bygges der kirker, men om dette skete, inden byen flyttedes over til fjordens nordside hen imod år 1100, vil først udgravningerne kunne oplyse.

I Århus menes den første kirke i selve byen at være bygget ca. 1102,⁵⁰ men på det tidspunkt havde Hedeby's halvkredsvold i over tredive år kun ompændt en brandtomt.⁵¹

Hedeby var imidlertid en langt større by end Århus, og behovet for en kirke indenfor selve byområdet, kan derfor være opstået tidligere end i Århus. Dette, tillige med de øst-vest-vendte grave, der er fundet nær halvkredsvoldens sydvestre del,⁵² peger på muligheden af, at en kirke i selve Hedeby er opført, mens byen endnu lå syd for Slien.

Om dette virkelig er sket, og om denne kirke i så fald var yngre eller ældre end den første Haddeby kirke, er der endnu ikke grundlag for at afgøre.

Haddeby kirke eller den mulige kirke i Hedeby må være blevet stiftskirke, da der år 948 indsattes en biskop i Hedeby – igen som i Århus. Endelig bygges der ved middelalderens midte domkirker i begge bykærner, Slesvig og Århus.

Ligheden i udvikling ved de to byer ses helt op i vor tid. Den dag i dag ligger kirkerne ved de gamle overfartssteder – ved Sli Sankt Andreas, ved åen Vor Frue – og kirkerne i begge bykærner er endnu i dag domkirker.

Forresten er det ikke blot et fællespræg i udviklingshistorien, der i Århus minder om byen ved Slien. Selve navnet Hedeby står indhugget i en af runestenene fra vadestedet ved Frue Kirke.

Muligvis i forbindelse med et udenlandsk herredømme i Hedeby i 900-årene opførtes halvkredsvolden som et stærkt forsvar for byen. Mens spærringerne 6 og 7 måske snarest var opført som værn for både by og egn,

49. Skalk 1963, nr. 4, s. 14.

50. Arild Huitfeldt og Hans Rhuman. Her efter Helge Søgaard: Det ældste Århus, 1961, s. 90–93.

51. Hedeby blev plyndret og brændt af Harald Haardraade i 1050, og igen af Venderne i 1066. Die Ausgrabungen, s. 24.

52. Haithabu 1963, s. 102–107.

sluttede halvkredsvolden som et regulært militært forsvarsanlæg stramt om selve byen for at give den mindst mulige voldlængde at forsvare.

Fra Haddeby Nor brugte man den allerede eksisterende spærring 6 indtil 100 meter nord for bybækken. Fra enden af den fugtige lavning på dette sted førtes en 250 meter lang vold i snorlige linie over til det inderste af den våde lavning, hvor nu nørreport er, og herfra fortsattes volden langs sydsiden af denne lavning til Haddeby Nor. Dermed var halvkredsvolden dannet, og ved gentagne forstærkninger fik den det format, vi kender i dag.

Det bør i denne forbindelse nævnes, at allerede Niels P. Larsen, Sorø, for mere end 30 år siden, ad anden vej, kom til den opfattelse, at forvolden blev opført til beskyttelse af Hedeby, inden halvkredsvolden endnu eksisterede (Berl. Aften 12. 12. 33 og Wehranlagen s. 265–6).

Da Hedeby var blevet plyndret og brændt i 1050 og igen i 1066, flyttede de overlevende indbyggere, og med dem byens funktioner og dens navn, over til den holm ved Sliens nordkyst, hvor nu Slesvigs bykerne med domkirken ligger.

På baggrund af overfald og ødelæggelse har man forestillet sig bedre forsvarsmuligheder som årsag til byens flytning, men måske har erhvervsmæssige forhold betydet fuldt så meget.

Virksomheden i Hedeby havde allerede før årtusindskiftet været i tilbagegang – det første varsel om handelens forskydning fra Trene-Sli til Elben-Trave-linien ved Lybæk.⁵³ Som årsag til denne flytning af transit-handelen nævner professor K. Kersten fremkomsten af større, mere dybtgående fartøjer, Kogger, som i modsætning til de hidtil anvendte bådtyper ikke kunne få vand nok under kølen.⁵⁴

For byens fortsatte eksistens var tilvejebringelsen af nye markeder til erstatning for den svindende transithandel derfor nødvendig, og på dette punkt medførte den korte flytning en væsentlig ændring.

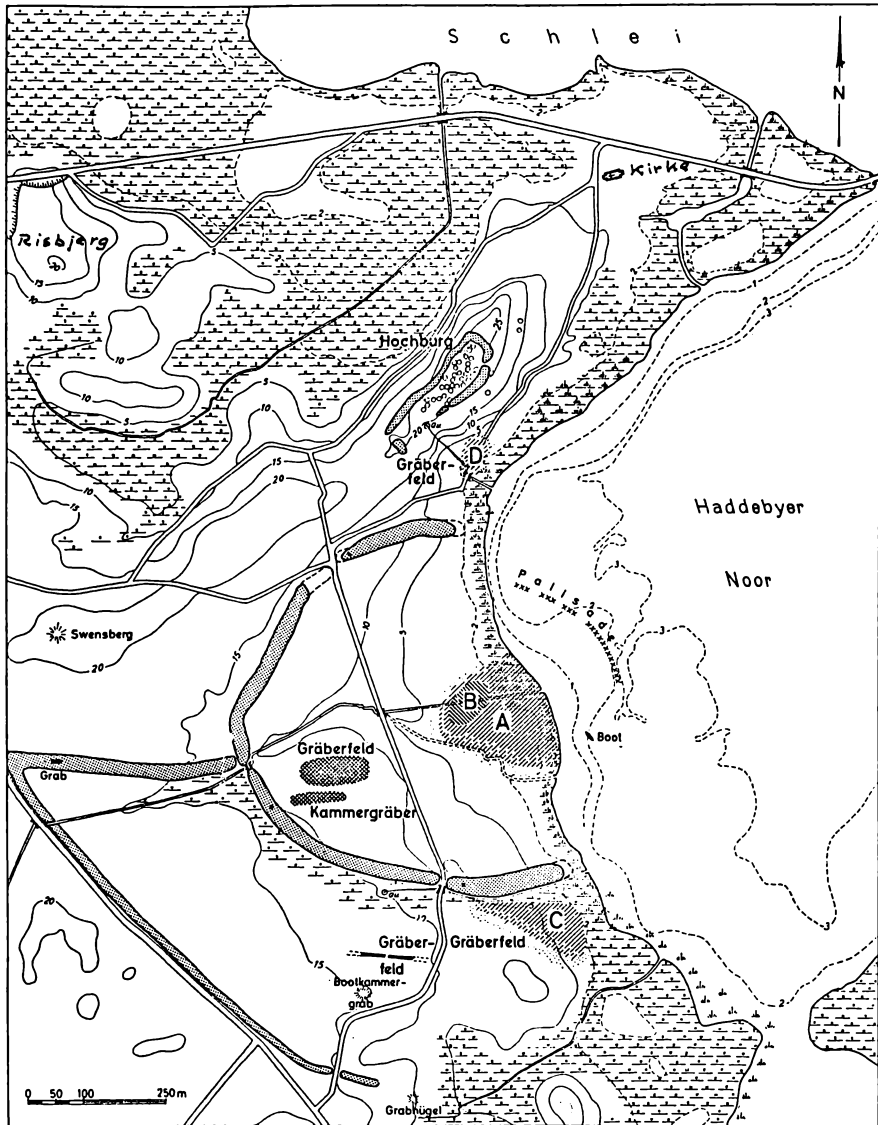
Syd for Slien var oplandet præget af de tyndt befolkede hede- og moseområder ned mod Ejderen. Den nye by nord for fjorden havde derimod lige uden for sin port det folkerige, frugtbare Angel, sådan at flytningen gjorde det muligt i et vist omfang at erstatte den svindende transithandel med en indbringende omsætning med et velhavende opland.

53. Die Ausgrabungen, s. 24.

54. K. Kersten i foredrag på Gottorp d. 17. 4. 1967 ved Historisk Samfund for Fyns Stift og Svendborg Amts Museums udflygt.

I Degn og Muss: Topographischer Atlas von Schleswig-Holstein, Neumünster 1966, oplyses s. 16, at vanddybden i Slien de fleste steder er langt mindre end 5 meter. Kun ved uddybning er det lykkedes at opnå en mindstedybde i sejlrenden på 3,30 meter. Når man så husker, at vanddybden for 1000 år siden var omkring halvanden meter mindre, forstår man, at kun fartøjer med ringe dybgående havde mulighed for at besejle Hedeby.

Mens 1,5 meter åbenbart var tilstrækkelig vanddybde for vikingetidens fartøjer, synes koggen at have krævet ca. 3 meter, i det dette var den mindste dybde i indløbene til Hansestædernes havne. (Ole Crumlin-Pedersen: En kogge i Roskilde. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1966, s. 45).

Samme område omkring Hedeby, som ses på luftfotografiet side 382 og Meiers kort side 379. C, A og D er de tre hedebygder, C antagelig fra ca. år 750, de andre fra omkring år 800. B er håndværkerkvarteret, den ældste del af A-bygden, som igen blev kernen i det senere Hedeby. Af volde ses halvkredsvolden, Margrethevolden, forvolden og højborgen. Ved D ligger Melkil.

Dette forhold, som er nævnt af Th. Kraus og Jankuhn,⁵⁵ er måske nok den sandsynligste forklaring på flytningen.

Haddeby derimod flyttedes ikke. Funktionen som overfartssted fortsattes

55. Die Ausgrabungen, s. 38.

vel i det mindste endnu et par århundreder – til Jørgensborgens flytning til Gottorp i 1268.

Blot ser det ud, som om den landfaste forbindelse ikke holdt så længe. Som nævnt side 369 mener Pontoppidans Danske Atlas, at Slipassagen ved Gottorp måtte tages i brug, fordi dæmningerne ved Jørgensborg ikke kunne vedligeholdes, og der er tegn på, at den faste forbindelse mellem nord- og sydkyst over Jørgensborg allerede var ophørt omtrent hundrede år før hertugens overtagelse af Gottorpborgen i 1268.

Da således ærkebiskop Eskil rejste til Frankrig i 1177, blev han fra Slesvig Bro, hvor kong Valdemar og Absalon tog afsked med ham, i en båd sat over Slien til den vogn, der ventede ham på sydbredden.⁵⁶

Slesvigs ældste stadsret, der formodes at være fra tiden omkring 1195, bestemmer i paragraf 73, at de, der sejler over Slien i både eller småskuder, skal befordre kongens folk vederlagsfrit, en bestemmelse, som var overflødig, hvis den faste landforbindelse havde været i orden.

Den omstændighed, at navnet Hedeby i århundreder efter flytningen var knyttet til den nye by sammen med dens andet navn, Slesvig, er antagelig forklaringen på, at Hedeby-navnet efterhånden forsvandt fuldstændig fra halvkredsvolden.

Ved Haddeby gik det anderledes. Slioverfarten, men nok navnlig den omstændighed, at Haddeby kirke var blevet sognekirke for et stort landområde og har været det siden, bevarede stedets navn, så det den dag i dag er en realitet.

Men pladsen inden for halvkredsvolden forblev tom i ni hundrede år. Ingen byggede der mere, og glemselen groede med græsset over den brændte by.

Vejene mod syd

Efter Johannes Mejers kort (side xx) at dømme har dæmningen over sundet mellem Mågeøen og Haddebynæs haft en udløber mod sydvest for broen over sejlrenden. Den nåede land der hvor bækken fra den brede eng har sit udløb, cirka 300 meter vest for det sted, hvor den direkte dæmningsforbindelse mødte kysten lige nord for Haddeby kirke og kro.

Nær det sted, hvor denne sydvestre linie kom til land, findes på kortet betegnelsen Bysted, og vejlinien kan følges videre, først som et stykke af gaden Riesberg og dernæst langs diger og hegn op over bakkerne nord for engen, mod Bustrup by, hvor den synes at have haft sin fortsættelse i den gamle Rendsborg landevej, den ved hvilken runestenen over Skarde er sat.

Det er i første øjeblik vanskeligt at se årsagen til den vestlige linieføring, som krævede bygning af et ekstra stykke dæmning eller bro.

56. Saxo. Her efter Vilh. la Cour i Sønderjyllands Historie, 1931, bd. 1, s. 25–30.

Den adskiller sig fra Haddebynæs-linien blandt andet ved at gå langt udenom halvkredsvolden, og måske kan denne vejforbindelse forbi Risbjerg tages som udtryk for et modsætningsforhold mellem byen i halvkredsvolden og dens omgivelser, sådan som det vel må have eksisteret i en del af det 10. århundrede, under det udenlandske herredømme i Hedeby, som sluttede i 983.

Som allerede nævnt synes Risbjerglinien at have sin naturlige fortsættelse i den gamle Rendsborgvej, forbi Skarde-stenen. I sit videre forløb går denne vej langs vestsiden af en 30 meter (over havet) høj banke.

Indtil dette sted har vejens forløb helt fra Slibredde været nogenlunde lige, men efter at have passeret banken drejer vejen mere mod syd.

Havde den i stedet fortsat i samme hovedretning som hidtil, ville den være stødt til hærvejen (oksevejen), netop hvor denne gik over Reide Å.

Vejen kunne altså se ud til at være dannet af folk, som kom ad hærvejen sydfra og straks efter passagen af Reide Å satte kursen mod Slesvig.

Det stykke af Kovirket, som jævnedes ved flyvepladsens anlæg for 30 år siden, havde 500 meter øst for oksevejen en åbning, der regnes for at have været en gammel port.⁵⁷ Det er interessant, at den her formodede vejlinie går gennem Kovirket netop ved denne portåbning. Samtidig med, at det rimeligvis forklarer formålet med porten, styrker det tilliden til, at vejen har eksisteret.

Runesten blev sat, hvor de blev set, oftest ved de store veje, og hvis vejen her har været bestemmende for Skarde-stenens placering, har den altså været af betydning allerede da stenen blev rejst, antagelig kort før år 1000.⁵⁸ På en nu forsvunden gravhøj umiddelbart syd for stenen var for øvrigt til henimod år 1800 retterstedet for Arns Herred.⁵⁹

Ned over selve Haddebynæs går to veje, en langs vestsiden og en langs østsiden af det høje næs.

Vejen langs østsiden, langs Haddeby Nor, er utvivlsomt den gamle forbindelse fra Haddeby over Selk, Hanekro og Brekendorf til Ejderpassagen ved Borgsted øst for Rendsborg. Det er den vej, man følger, når man fra Haddeby kirke eller kro vil til halvkredsvolden.

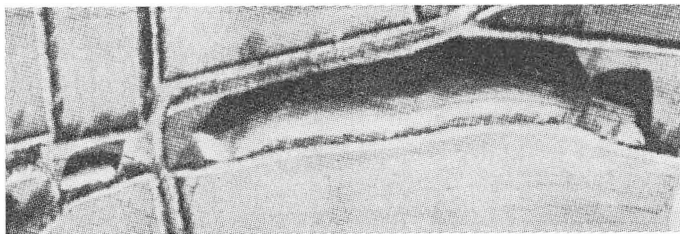
Et halvt hundrede meter før vejen når volden, skifter den pludselig retning og går mere mod vest. Det er tydeligt nok volden, der er årsag til denne retningsændring. Havde den ikke været, ville vejen naturligt have fortsat mod syd, direkte mod Selk og Brekendorf.

En ejendommelig enkelthed ved volden antyder, at forholdet måske er mere interessant, end man umiddelbart forestiller sig.

57. Haithabu 1963, s. 70.

58. Haithabu 1963, s. 91.

59. Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864, s. 540.

Lodret luftfotografi af den østre ende af halvkredsvoldens nordlige arm. Sænkningen i volden ses 13 mm fra billedets højre kant. (Affotograferet efter H. Jankuhn: *Haithabu*).

På et lodret taget luftfotografi ses nær den østre ende af halvkredsvoldens nordre arm – 13 mm fra billedets højre kant – tilsyneladende en indsnævring i voldens nordside, i virkeligheden dog i voldens skygge. Den skyldes en sænkning i voldkronen, hvis årsag naturligvis først kan afgøres efter en gravning, men et tilsvarende billede vil fremkomme efter sammensynkning af et langt, smalt hulrum inde i volden, med retning på tværs af denne, for eksempel en port.

Det er nærliggende at spørge, om ikke sænkningen skyldes den afgravning af volden, som fandt sted ved århundredskiftet,⁶⁰ men sænkningen er allerede gengivet på et billede fra 1859 hos C. C. Lorenzen,⁶¹ og i øvrigt må en afgravning snarere formodes at være sket fra enden af volden end i eu fure tværs over den.

Da yderligere vejen fra Haddeby temmelig nøje har retning mod dette sted i volden, og der desuden synes at kunne spores en højning tværs over lavningen nord for volden, bør man næppe se bort fra muligheden af, at vejen oprindeligt har fortsat mod syd, og at denne vej, da halvkredsvolden byggedes, er blevet bibeholdt ved hjælp af en port gennem volden. Hvis porten har eksisteret, kan den vist passende omtales som strandporten.

Senere, vel da portene efter byens flytning fik lov at forfalde og sank sammen, har man ladet sig nøje med voldåbningerne ved nærreport og sønderport, mens en del af færdselen efter Mejers kort at dømme skaffede sig vej mellem noret og den nordre arm af halvkredsvolden.

Antagelsen af det her nævnte vejforløb, før Hedeby voksede op og voldene byggedes, kan også hjælpe til at bringe forskellige isolerede iagttagelser ind i en større sammenhæng.

Der, hvor den sydgående vej fra Haddeby var klemt inde mellem Haddeby Nor og banken på Haddebynæs, var stort set kun én linieføring mulig, den som også den nuværende vej følger. Men så snart den rejsende nåede det sted, hvor kystlinien drejer bort fra højderyggen, lå den åbne hede foran

60. Die Wehranlagen, s. 179.

61. De sydslesvigske Befæstningsværker i og fra Oldtiden og Middelalderen. Af Chr. C. Lorenzen, adjunkt ved Domskolens i Slesvig. *Annaler* 1859, Tavle 4.

Den nordlige gren af halvkredsvolden, fotograferet fra nord mod syd, fra vejen fra Haddeby og Melkil, hvor den drejer mod vest. Halvkredsvolden når ikke helt ned til vandet. De to træer i baggrunden til højre står i den sænkning i volden, hvor der muligvis har været en port.

ham, så han frit kunne fortsætte i den retning, der mest direkte førte ham til målet.

Følgen var, at vejen på dette sted må have delt sig i en vifte af vejspor, og mindelser om nogle af disse spor synes det muligt at påvise den dag i dag.

Der, hvor kystlinien begynder at fjerne sig fra højderyggen, lå tidligere et teglbrænderi, Melkil,⁶² hvoraf nu kun stuehuset er tilbage. Vi vil i det følgende bruge dette navn til at stedfæste vejforgreningen.

1. To parallelle voldgrave, den ene to meter nord for den anden, endte lige øst for det sted, hvor Vedelspang-Bustrup-vejen går gennem Margretevolden. Det viser, at vejen allerede var der, da volden blev til.⁶³

Den nordligste af gravene – fra den ældste Margretevold – ender imidlertid fem meter østligere end den søndre grav – fra den yngre, bredere, Margretevold – hvilket synes at vise, at den daværende vej har haft en anden retning end den nuværende, omtrent fra sydvest mod nordøst, så den har dannet en mærkelig, spids vinkel med volden.

En sådan vej vil derimod have været næsten vinkelret på den forlængede forvold, og – hvad der er af særlig interesse i denne forbindelse – den vil have haft retning mod Melkil.

Fra vejknækket 160 meter vest for nørreport og mod øst kan den vej, der går langs halvkredsvoldens nordside, tænkes at være blevet til som en del af denne forbindelse.

62. Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864, s. 539.

63. Die Wehranlagen, s. 253, beskrivelsen af snittene 49 og 49A, s. 256, og Abb. 191.

2. For fem år siden fandtes under Margretevolden, nær Bustrup skole, nogle hjulspor med retning stort set mod Melkil.⁶⁴ Også de kunne altså se ud til at være rester af en af forgreningerne.
3. 200 meter vest for halvkredsvoldens sønderport findes en sænkning i volden, det såkaldte Svends Stormhus, som regnes for at være en gammel port. Derfra udgår mod syd et bevokset dige, hvis retning ikke passer ind i de øvrige digers regelmæssige net. Man kunne tænke sig, at det oprindeligt har ligget langs den vej, der gik gennem stormhullet, og det er i den forbindelse interessant, at diget har retning mod Melkil.
4. På et luftfotografi kan man se en smal lys stribe i marken lige vest for byvejen, lidt nærmere sønderport end nærreport. Striben peger mod Melkil. Det kan være endnu en gammel vejlinie, der spores i jorden eller i afgrøden (s. 382).
5. Vejen fra Haddeby gennem halvkredsvolden til Vedelspang (Kirkevejen) har syd for halvkredsvolden et kantet forløb. Den passerer tæt forbi båd-kammergraven og er syd herfor helt lige over en strækning på 150 meter. Dette vejstykke peger mod Melkil og er rimeligvis et levn af en af vejforgreningerne.⁶⁵
6. Ved en undersøgelse i 1959–60 fandtes på gravpladsen syd for halvkredsvolden en indtil 2 meter dyb forsvarsgrav med retning øst-vest. På et enkelt sted var graven afbrudt over en strækning på 2–3 meter, så der fandtes en slags jordbro.⁶⁶ Nogle begravelser fra før kristen tid kunne efter kortet at dømme se ud til at være lagt langs en vej, der har passeret jordbroen med retning mod Melkil. Derimod synes nogle senere – øst-vest-vendte – grave ikke at respektere vejen. Det kan da tænkes, at vejen er blevet afbrudt i den mellemliggende periode, måske ved opførelsen af halvkredsvoldens søndre arm (spærring 6).
7. Meget nær det sted, hvor denne vej må have passeret bybækken, er bæk-kens løb i følge kortet forskudt en meter eller to, som om en hindring, måske brorester af træ eller sten, på et kort stykke har tvunget vandet ud af dets oprindelige leje.
8. Hedeby's ældste del synes at have ligget tæt nord for bækken, omtrent midt mellem den nuværende byvej og kysten. Ved udgravningerne i

64. H. Schledermann: Danevirke-undersøgelser ved Bustrup 1962–1963, Offa 1964–1965, s. 100–102 og figur 6.

65. Mejer's kort fra 1641 (side 379) viser ikke mindre end tre veje syd ud af Hedeby. Den østre går åbenbart gennem Sønderport og den vestre gennem det såkaldte stormhul. Den tredje vej er vist midt mellem de to andre og kunne i beliggenhed passe med den her formodede, eller måske snarere med den følgende (nr. 6). Men har den eksisteret endnu, da Mejer tegnede sit kort med vejen tydeligt afsat gennem volden? Det synes meget uhensigtsmæssigt og lidt sandsynligt med tre veje så tæt på hverandre gennem den store vold. Spørgsmålet skal ikke behandles nærmere her, men blot påpeges.

66. Haithabu 1963, Abb. 23 og 24 og 35. Omtalt s. 132. I Sønderjyske Aarbøger, 1966, s. 29 findes samme kort som i Abb. 35, uden de øst-vest-vendte grave indtegnet (H. Schledermann: Slesvig/Hedeby's Tilblivelse, fig. 7).

1935–39 har man på dette sted mellem husene fundet en nord-syd-gående vej.⁶⁷

De fund, der er gjort langs denne vej, tyder på, at den har været en af byens ældste gader – fra det 9. århundrede – og man lægger mærke til, at den har retning mod Melkil.⁶⁸ Syd for bækken drejer den ganske vist mere østpå, men det udelukker ikke, at den oprindeligt har fortsat i samme retning som nord for bækken.

9. En endnu ældre vej, antagelig fra begyndelsen af 800-årene, synes at have passeret bækken 30–35 meter østligere, men dens retning kendes endnu ikke.⁶⁹
10. Endnu et vejstykke har retning mod Melkil, nemlig ca. 400 meter af den vej, der går mod sydvest fra den venstre gård i Vedelspang, den ved knækket i forvolden.

Dr. W. Hübener, der har bearbejdet fundene af brændt lertøj fra Hedeby, antager, at bosættelsens kerne må have været ved stranden, hvor ind- og udskibning foregik, og at bebyggelsen efterhånden har strakt sig derfra langs en vej, man mener at kunne påvise syd for bækken med retning mod vest-sydvest, mod Hollingsted.⁷⁰

De fund, der begrunder denne formodning, synes dog tidligst at stamme fra omkring år 900,⁷¹ mens de ældste fund, fra kort efter år 800, ikke viser tegn på en sådan vej.⁷²

De tyder langt mere på, at den første bebyggelse i Hedeby har fundet sted langs en eller to af de sydgående vejgrene fra Melkil og Haddeby, der hvor de gik over bækken.

Blusso og Claus

Nordvest for Mågeøen, ved det fremspringende sydvesthjørne af den store Kongeeng, ligger foruden en lystbådehavn badeanstalten Louisenbad, og derover rækker nogle gamle træer deres kroner. De står på en banke, der tidligere lå næsten som en ø, omgivet af vand og sump.

Det er et gammelt voldsted, kaldet Luseborg, eller Bluseborg, hvilket navn det siges at have fået efter en venderhøvding ved navn Blusso.

Måske kan følgende forsøg på en forklaring af Luseborg-navnets oprindelse have interesse.

På nogle af Johannes Mejers kort (blandt andet det på s. 379 gengivne) findes ved strandkanten nord for Haddeby kirke betegnelsen Clausort (eller

67. Haithabu 1956, Abb. 20.

68. Hübener, s. 65.

69. Hübener, s. 65.

70. Hübener, s. 181–182.

71. Hübener, Plan 22 og 10.

72. Hübener, Plan 23 og 11.

-orth.). Ort betyder sted, men om den nævnte Claus synes der ikke at foreligge oplysninger – muligvis fordi han ikke har eksisteret.

I middelalderen var den lærde verdens skriftsprog latin, og sætter vi et bogstav efter Claus, får vi ordet clausi, som er latin og betyder: jeg har lukket. Det er sandsynligt, at dæmningen ud til borgen på Mågeøen var forsynet med en port eller anden form for lukke, hvor den gik fra land, og ikke usandsynligt, at det er dette lukkested, der har givet anledning til den sprogblandede betegnelse Clausort.

Beslægtet med clausi er et andet latinsk ord, exclusi: jeg har lukket ude. Det bruges endnu, i ændret form, men samme betydning, på mange sprog. På dansk hedder det sluse. Det ligger nær at formode, at første del af navnet Luseborg er af samme oprindelse.

Ligheden i navneform mellem Clausort og Luseborg frister til den tanke, at der også har været overensstemmelse mellem deres funktioner, at der altså på Luseborg ligesom ved Clausort har kunnet spærres for en gennemgående vej. Der kan dårligt være tale om andet end vejen fra Haddebynæs, der i så fald på Mågeøen må have delt sig i den allerede omtalte linie til Slesvig by ved domkirken, og en anden linie, der fortsatte lige ud, over Luseborg.

På Luseborgs nordkyst og på Sliens nordkyst over for Luseborg ses på ældre kort små fremspring i kystlinien,⁷³ som kan være de sidste spor af en ellers bortskyllet vejdæmning eller af et brohoved. Et tilsvarende fremspring findes nord for Haddeby kirke, der hvor forbindelsen over Mågeøen må have nået fjordens sydkyst.

Mod de nævnte fremspring på Sliens nordkyst peger den østre og den vestre gren af den mærkeligt formede gade Domziegelhof, Domteglgården. Disse gadestykker kunne altså se ud til at være levn af to veje, der har videreført Haddebynæsvejen nord for Slien.

Umiddelbart vil man regne det vestre af de to gadestykker for den egentlige fortsættelse af vejen, men kort fra kysten stiger terrænet til 20–30 meters højde i en klintagtig skrænt, som udelukker alle andre end fodgængere fra at færdes der. Kun den høje, stejle Lollfusstrappe danner forbindelse med skræntens top.

Det er dog sandsynligt, at skrænten tidligere har været mindre stejl og mere farbar. Domkirkens teglværk eller teglgård, som har givet navn til de omtalte gadestykker, blev naturligvis ved sin oprettelse lagt på et sted, hvor der var let adgang til godt og rigeligt materiale, og det forekommer sandsynligt, at den stejle skrænt simpelthen er den tilgroede side af teglværkets gamle lergrav. Herpå tyder også placeringen af den fajancefabrik, der fra 1755 til 1814 havde til huse i ejendommene Lollfuss nr. 48 og 50, lige neden

73. Bl. a. Ilse Schneider: Stadtgeographie von Schleswig, 1934, Karte 1, og i det hele taget ældre målebordsblade.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson

43. årgang . 1967

INDHOLD:

Almindelig historie

<i>Hans Andersen</i> : Landeværnet 40 år	8
<i>Børge B. Barløse</i> : De stormfulde døgn i 1864	27
<i>Claus Bjørn</i> : En forsvarsadresse fra 1861	166
<i>Jens Bladt</i> : En aftægtskontrakt fra Lysabild anno 1837	388
<i>Chr. Bøgh</i> : Regulativ for arbejds- og fattighuset i Hjordkær fattig- kommune	319
<i>H. V. Gregersen</i> : Den store adresse til regeringen 1881	168
<i>H. Hejselbjerg Paulsen</i> : Sønderjyske »Ansigtskort«	393
<i>Paul Hertrampf</i> : Landdagsvalget 23. april 1967	130
<i>Jørgen Slettebo</i> : Ridderskabet	91
– Bryllupsgaver	204
– Gamle sønderjyske håndarbejder	293
<i>Bjørn Svensson</i> : Valget 12. februar 1867	66

Enkelte lokaliteter

<i>Ib Andersen</i> : Nedlæggelsen af landsbyen Kiding	14
<i>Mogens Barfod</i> : Pastorinde Sodemann skriver til Vitta	222
<i>Ina Carstensen</i> : Tine, hvorfor Tine?	361
<i>J. Christensen</i> : En bestemmelse i Aabenraa Bys Skraa om herreløs arv	391
<i>Hans Frederiksen</i> : Nørherredhus... ..	329
<i>Hans Hostrup</i> : Høgsbrogård (se også 392)	342
<i>Jens Lampe</i> : Et brev fra Tønder 1860	289
<i>Aage Lauritsen</i> : Hedeby, Haddeby, Slesvig og Sli	363 og 401
<i>Anne-Helene Michelsen</i> : Den Rumfordske suppe og plukkefinke	424
<i>Søren Nissen</i> : Tørvestrygning... ..	337
<i>Erik Strange Petersen</i> : Den Rumfordske suppe (se også 424)	207
<i>Viggo Petersen</i> : Trøjborg-Inventarium hører til på Duborg	220
<i>Bjørn Svensson</i> : Den delte hærvej	145
– Rechte herr weg... .. (se også 291)	209
<i>Paul Tappe</i> : Den gamle oksevej fra Tønder til Læk	112
<i>Joh. R. Volquardsen</i> : Krumhusum (se også 392)	352
<i>Hans H. Worsøe</i> : Jens Hansens kopibog	287

Arkæologi og museum

<i>Anne-Helene Michelsen</i> : Pottemagere og pottetøj i Åbenrå	123
<i>Senius Tiedemann</i> : De nordslesvigske runesten (se også 319)	278

Kirke, skole, sprog og undervisning

<i>Jan Knudsen: Universitetshistorie og sønderjysk lokalhistorie</i>	127
<i>L. S. Ravn: Tønder Seminariums danske afdeling 1864–1884</i>	73
<i>Urban Schrøder: Varnæs-salmebogen 250 år</i>	201
<i>N. J. Thüm: Kristkirken i Tønder</i>	385

Folkeminder

<i>Jørgen Slettebo: Gamle sønderjyske håndarbejder</i>	274
---	-----

Personalhistorie

<i>P. Diedrichsen: Paul Verrier – sønderjydernes ven</i> (se også 229)	105
<i>Troels-Fink: Den danske, den tyske og »den sidste« slesviger</i>	233

Diskussionen:

<i>Willy-August Linnemann: Forsøg på definition af en slesviger</i>	
<i>Niels Bøgh Andersen: Begrebet slesviger er døde (se også 426)</i>	
<i>Hans Ronald Jørgensen: Slesvigeren står mellem dansk og tysk</i>	
<i>Harro Marquardsen: Valget er ingen nødvendighed</i>	
<i>Anders Feilberg Jørgensen: Tanker om »Slesvigeren«, det slesvigske</i>	
<i>Hans Peter Johannsen: Schleswigertum</i>	
<i>Jacob Kronika: Sønderjyde – slesviger</i>	
<i>Ernst Siegfried Hansen: Lidt om det slesvigske</i>	
<i>Lorenz Rerup: En relikv</i>	
<i>Morten Kamphövener: Slesvigske traditioner</i>	
<i>Troels Fink: Afsluttende bemærkninger til diskussionen om den danske, den tyske og »den sidste« slesviger</i>	272
<i>H. V. Gregersen: Præstefamilien Marckmann i Hoptrup</i>	172
<i>F. S. Grove-Stephensen: Om følgerne af ikke at være tilstrækkelig høflig imod sin overordnede</i>	99
<i>H. J. Helms: Ludvig Daniel Hass</i>	1
– <i>Skæbner i Vestslesvig</i>	348
<i>Poul Kürstein: J. F. Duseberg</i>	341
– <i>Hans Petersen, Hoptrup</i>	421
<i>Jens Lampe: Degnen fra Als</i>	169
<i>Hans Lund: Hvad hed Hans Krüger?</i>	119
– <i>Fysikus F. F. Ulrik og Sønderjylland</i>	305
<i>Hary N. J. Petersen: Tvungen soldat (sluttet)</i>	20
<i>H. F. Petersen: Lærer Peter Jensen Geleffs optegnelser</i>	33
<i>Sig. Schoubye: Emil Nolde 1867–1967</i>	265
<i>Lars H. Schubert: Theodor Storm</i>	297
<i>Helge Svensson: Et sønderjysk rederi</i>	258

Nekrologer

Jens Holdt (<i>Urban Schrøder</i>)	358
H. F. Petersen (<i>Poul Kürstein</i>)	61

Boganmeldelser

<i>N. P. Nielsen</i> : Grænsepræstens saga (Chr. Stenz)... ..	69
Joh. Oldendorphs selvbiografi (Knud Olrik)	71
<i>Hermann Clausen</i> : Der Aufbau der Demokratthie in der Stadt Schleswig nach den zwei Weltkriegen (W. L. Andresen)... ..	103
<i>Trap</i> . Åbenrå-Sønderborg (Bjørn Svensson)	135
<i>T. Topsøe-Jensen</i> : Ad hjulspor og landeveje (Bjørn Svensson)... ..	141
Danske historikere 1965 (Inger Bjørn Svensson)	144
<i>L. S. Ravn</i> : Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig (Aage Bonde)	229
<i>M. Favrholdt</i> : Haderslev latinskoles historie 1567-1967 (Aage Bonde)... .. (se også 296)	231
<i>Heinz Wiese</i> : Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (Bjørn Svensson)	294
Åbenrå Bys Historie (Ole Bech)	321
Sønderborg Bys Historie. Bind II. (Ole Bech)... ..	321
Flensborg i billeder (Bjørn Svensson)	326
<i>Karl Clausen</i> : Den blå Sangbog (Inger Bjørn Svensson)	428
Lokalhistorie – Rigshistorie (Bjørn Svensson)	429
<i>Mads Rostoch</i> : Dend gamle og navn-kundige Kiøbstæd Ribe (Inger Bjørn Svensson)	430
<i>Sigurd Erixon</i> : Gammelt Messing (Bjørn Svensson)	431

Små bogomtaler

Harboe Kardel: Seminariet i Augustenborg 1878-1925 (31). Carsten Teilman Hald: Vestjyske Adelsfolk (31). Grenzfriedenshefte dec. 1966 (31). Holger Drachmann: Derovre fra Grænsen (32). Spare- og Lånekassen for Ulkebøl sogn i Sønderborg hundrede år (32). DFDS hundrede år (68). Laura Kieler: Mit hus ved grænsen (69). Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins (101). FFSnyt, feb. 1967 (102). Jens Holdt: Et Kristi sendebud (102). Unser Schleswiger Land (229). H. P. Jørgensen: Landstinget på Urnehoved og Olgersdiget (294). Malmø-Salmebogen af 1533 (320). Vores egne vindver (356). G. Galster: Flensborg mønt (427). Fynske Aarbøger 1967 (427). Flensburg – Tor zum Norden (430). »bi uns to hus«. Der Landkreis Husum im Bild (430). Der Landkreis Flensburg im

Bild (430). Jes Christensen: Historische Steine des Flensburger Stadtfeldes (430). Ernst Schlee: Das Schloss Gottorf in Schleswig (432). Ernst Schlee: Kieler Fayencen (432).

Småstykker

Jeppe, Hjordkærs skrædder	96
Opo Tit'en (se også 122)	99
<i>Kai Hammer</i> : Koppepodning	100
Frederiksgård	100
Navnet Geleff	134
Bismarckstatuen på Knivsbjerg	134
Fortegnelse over avisartikler i 1966	192
Hans Fuglsang-udstilling	227
Den store egnsvandring 1967 (se også 357)	284
Kursus i slægtshistorie	321
<i>Svend Moos</i> : En slesviger	293

STEDFORTEGNELSE:

- Altenhof 91
- Bergenhøhusen 357
Bjolderup 280, 319
Bredebro 33
- Damp 94
Duborg 220
- Emmerlev 222
- Flensborg 340
Foldingbro 164, 214
Frederiksstad 305 f.
Frørup 210
- Haddeby 363 f., 401 f.
Haderslev 204, 258
Havetoft 33, 56
Havetoft-Løjt 52
Hedeby 148, 363 f., 401 f.
Hjørdkær 97, 314
Hoptrup 172, 283, 421
Hovslund 278
Husum 297, 361
Høgsbro 342
- Immervad 165, 210 f.
Isted 49
- Kiding 14
Kjær herred 115
Klapholt 51
Kogsbøl 337
Kolding 210
Krumhusum 352
- Lebøl 169
Lysabild 388
- Læk 112
Læksgårde 117
- Mjolden 1, 340
Møgeltønder 222
Mølby 216 f.
- Nordborg 329 f.
Nørherredhus 329 f.
- Randerup 45
Revsø 214
Rudbøl 266 f.
- Schackenberg 8
Skodborg 210 f.
Skodborghus 152
Slesvig 27, 148, 363 f., 401 f.
Slien 363 f., 401 f.
Sommersted 209 f.
Stepping 210
Starup 282
Sød 112
Søbøl (Seebüll) 265
Sønder Løgum 115
Sønder Vøllum 40
- Tandslet 169
Tombøl 17
Trøjborg 220
Tønder 73, 112, 289, 306 f., 385
- Urnehoved 146
- Varnæs 201
Vedsted 210
Vøgens 210
- Åbenrå 123, 207, 287, 391, 424

Terrænet ved Sliens nordside. Gaderne Lollfuss og Domziegelhof er fuldt optrukne, mens formodede gamle veje er stiplede.

for trappen, efter at teglværket var blevet nedlagt i 1670. Også fajancefabriken havde jo ler som grundlag for sin virksomhed.

To dybe render oven for skrænten, som regnes for at være forsvarsanlæg i tilknytning til den såkaldte Hattersborg,⁷⁴ minder mere om rester af hulveje fra tiden før teglværket gravede skrænten af og umuliggjorde kørsel. Denne oprindelse hindrer naturligvis ikke, at de senere er anvendt som led i et forsvarsanlæg.

Hattersborg, der lå lige oven for skrænten, var en ringborg, hvis omrids endnu er kendelige i terrænet. Mod øst tangerer den de formodede hulveje. Der er noget ejendommeligt ved dens beliggenhed. Lige nord for stiger terrænet nemlig et par meter eller mere, hvorfor borgen forsvarsmæssigt havde ligget langt gunstigere hundrede meter længere mod nord. For et forsvar mod fremtrængende ad hulveje fra kysten var beliggenheden derimod den bedst mulige.

Det ser altså ud, som om der på dette sted har været en gammel vejforbindelse, om hvilken hulvejsstumperne er de sidste mindelser, og hvis funktion for fodgængeres vedkommende videreføres af Lollfusstrappen.

74. Bl. a. Wolfgang Laur: Zum Namen der Hattersburg. Beiträge 1964, s. 6–18. C. C. Lorenzen kalder denne ringvold »Rudera af Erik af Pommerns forskandsede Leir 1426« (Kortet, Bilag 7 i Annaler 1859), mens navnet Hattersborg på hans kort findes vestligere, tæt oven for det sted, hvor nu Flensborgvej og Hesterbergvejen mødes.

En fortsættelse af vejen mod nordvest ville føre den op til Flensborg landevej ved Hühnerhäuser, Hønsesusene.

Det forsvundne Sankt Gjertruds kapel, som på C. C. Lorenzens kort⁷⁵ er indtegnet på åben mark på Hesterberget, hvor det umiddelbart synes at savne begrundelse, får da sin naturlige forklaring, idet det ligger netop, hvor vejen må have gået.

Den vej, der gik langs den østre gren af gaden Domziegelhof, havde en mere moderat stigning. Den fortsættes mod nord i Fehrstrasse, Færgestræde, et navn der også leder tanken hen på et gammelt overfartssted.

Netop hvor Fehrstrasse skærer den lange gade, der forbinder Gottorp med den gamle by ved domkirken, skifter denne gade navn. Mod vest hedder den Lollfuss, mod øst Stadtweg, Byvej. Indtil områdets indlemmelse i Slesvig by i 1711 gik her skellet mellem Arns herred, mod vest, og Strukstrup herred, mod øst.⁷⁶

Der findes endnu en sænkning i bakkerne, som synes at have været velgenet som opkørsel fra stranden. Det er den jævnt stigende slugt, der bagved amtsretsbygningen, Lollfuss nr. 78, fører op til gaden Hesterberg, som den når bag ejendommen nr. 22. Formodningen om en gammel vej her støttes af Johannes Mejers kort over Slesvig by, på hvilket gaden Hesterberg mod syd deler sig i to grene. På den anden side ses der ikke i gadenettet nedenfor slugten tegn på en tidligere direkte forbindelse til landgangsstedet over for Luseborg, sådan som ved Domziegelhof.

Hvornår?

I det foregående har vi navnlig beskæftiget os med spørgsmålene hvad og hvorfor.

Men ikke mindre interessante er spørgsmålene hvem og hvornår. Hvem har bygget disse dæmninger og spærringer, og hvornår? De har næppe alle været i funktion på samme tid.

I nogle tilfælde bærer værkerne i sig selv et utvetydigt svar på det sidste spørgsmål, nemlig når de indeholder organisk materiale, hvis alder kan bestemmes gennem dets indhold af radioaktivt kulstof.

Det gælder blandt andet de stolperester, der findes, hvor broerne eller dæmningerne over Slien har gået, og de forkullede plankerester i spærring 2, den nordre endevold på Haddeby Banke.

Hvis spærring 7, forvolden, som formodet oprindelig gik helt ned i bunden af Bustrupslugten, skulle dens yderste ende være sat under vand ved opdæmningen. Eventuelt tømmer i volden skulle i så fald være bevaret.

75. Annaler 1859, Bilag 7.

76. Poul Kürstein: Ture i Nord- og Sydslesvig, 1965, s. 178, og Udsigt over Bispedømmet Slesvigs gamle Omfang og Inddeling, ved Dr. N. H. A. Jensen, Sognepræst til Borne i Angel. Kortet Pl. 1: Diocesis Slesvicensis circa annum 1523. Annaler 1849.

En datering af disse og andre materialer med tilknytning til den her foretagne undersøgelse ville give nogle konkrete holdepunkter af stor værdi.

Om pilgrimme og sandemænd.

Opklaringen af et problem kan undertiden medføre, at der kastes lys fra en ny side over andre spørgsmål, som hidtil har unddraget sig forståelse. Sådan også her.

I en islandsk rejsevejledning for pilgrimme fra ca. 1150 fortæller abbed Nicolaus fra Tværaa om sejlturen til Norge, og videre til Aalborg, hvorfra der er to dagsrejser til Viborg og » – derfra en uges rejse til Hedeby. Derfra er der kort til Slesvig. Derfra en dagsrejse til Ejderen«.

Det virker forvirrende og har givet anledning til forskellige forsøg på forklaring, at denne rejsevejleder, der beskriver rejsen fra nord mod syd, omtaler Hedeby, syd for Slien, før Slesvig, nord for Slien. Ligeledes virker det uforståeligt, at pilgrimmene, når de fulgte den kendte hovedvej gennem Jylland, overhovedet kom til Hedeby eller Slesvig, hvis de ikke direkte havde ærinde der, idet Hedeby lå fire kilometer, og Slesvig endnu længere, øst for oksevejen.

Men med kendskabet til den faste forbindelse over Slien bliver den islandske beretning umiddelbart forståelig, når vi går ud fra, at pilgrimmene har fulgt den nærmeste vej, over Luseborg, til Mågeøen og Haddeby, hvorfra den næste dags rejse førte dem til Ejderen.

De kom altså ikke gennem Slesvig, men fra dæmningen over Slien så de den kendte domkirkeby, mindre end en kilometer borte. Derfor ville det have været unaturligt, hvis en rejsevejleder for pilgrimme ikke havde gjort opmærksom på, at man her passerede tæt forbi Slesvig.

Ret meget senere end omkring midten af 1100-årene, da abbed Nicolaus' rejsevejledning blev skrevet, har det på den anden side næppe være muligt at komme tørskoet over Slien uden anvendelse af båd. Som nævnt side xx ser det nemlig ud til, at den landfaste forbindelse over Jørgensborgen ikke mere findes i århundredets sidste fjerdedel.

Det er lidet sandsynligt, at den energiske Knud Lavard, som sad i Slesvig fra 1115 til 1131, skulle have ladet denne forbindelse gå til grunde. Snarere er dæmningens vedligeholdelse blevet forsømt i de urolige år efter Knuds død i 1131 og kong Niels' i 1134.

Når rejsevejledningen ikke omtaler nogen bådoverfart, kunne det tyde på, at den landfaste forbindelse endnu var til stede, i hvert fald for fodgængere, da vejledningen blev skrevet omkring 1150.

Det kunne altså se ud, som om den faste forbindelse over Slien ved Mågeøen er ophørt godt hundrede år før hertugens overtagelse af Gottorp-borgen i 1268. Hvilken vej den ridende og kørende færdsel i så fald har fulgt i de mellemliggende år, ved vi ikke – om den er gået helt vest om Slien eller om

der allerede før hertugen erhvervede Gottorp var etableret en overgang på dette sted.

Et andet problem møder vi i den plattysk skrevne udgave af Slesvigs stadsret fra omkring år 1400.⁷⁷ Der omtales i kapitel 17 sandemændenes funktionsområder, som er »twisschen refshale vnde haddeboth sund«, »twisschen hetheby sand vnde haddeboth sunde« og »vppe der Sleszwiiker veltmarke«, på dansk: »Mellem Refshale og Haddeby Sund«, »Mellem Hedeby Sand og Haddeby Sund« og »På Slesvig Bymark«. Refshale er den halvø i Slien, fire kilometer øst for Slesvig, som nu kaldes Palør.

Man har stået usikker overfor, hvad udtrykkene hetheby sand og haddeboth sund dækkede over. Sach⁷⁸ mener, at hetheby sand er » – die nördliche Küste, vielleicht die Freiheit –« (området øst for Johannes-klosteret på Holmen ved Slesvig by), mens stadsarkivar Ernst Petersen⁷⁹ har knyttet navnet til den sydøstre odde på Mågeøen. Ved haddeboth sunde forstår Sach⁸⁰ Haddeby Nor, mens Wolfgang Laur⁸¹ mener » – wohl die Verbindung zwischen dem Noor und die Schlei –«.

Med den her foretagne undersøgelse som baggrund synes det naturligt at tænke sig, at haddeboth sunde er vandet mellem Haddebynæs og Mågeøen. Antager vi nu, at der ved hetheby sand forstås den lette jord, der, begyndende ved halvkredsvoldens nordre arm, strækker sig mod syd fra Haddeby Bankes teglværksler, så dækker betegnelsen »twisschen hetheby sand vnde haddeboth sunde« det område, vi har kaldt Haddebynæs, altså den gamle adgangsvej til Slesvig sydfra. Denne forklaring støttes af den omstændighed, at sandemændenes to andre funktionsområder, bymarken og Slien indenfor Refshale (Palør), er adgangsvejene til byen henholdsvis nordfra og søværts østfra.

Til slut.

Det er lettere at begynde en sådan undersøgelse end at slutte den. Hver ny erkendelse bringer samtidig nye spørgsmål, på hvilke man gerne vil søge svar.

Alt må imidlertid have en ende, og vi vil til slut søge at se denne Slipasage i en større sammenhæng.

Et så effektivt forsvar af Sliiovergangen som det her påviste har naturligvis kun værdi, hvis det ikke kan omgås.

Forsvaret af vejen over Haddebynæs og Mågeøen må derfor ses i sam-

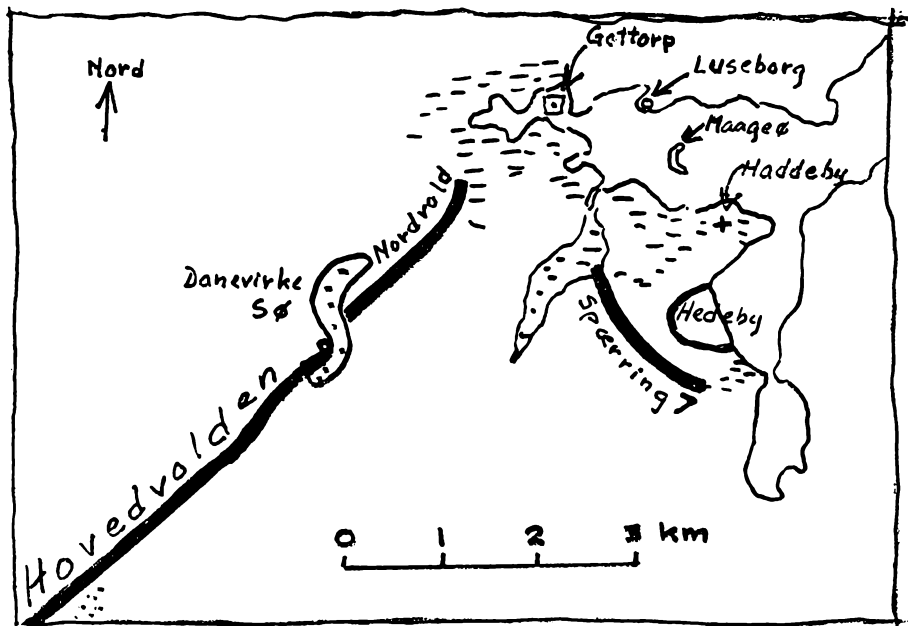
77. P. G. Thorsen: De med jyske Lov beslægtede Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Åbenrå og Haderslev. Kbh. 1855, stykke 17, side 219 (efter to, hver for sig særskilt paginerede, indbindinger).

78. Sach, s. 16.

79. Ernst Petersen. Beiträge 1957, kortet v. s. 16, jfr. note 17.

80. Sach, s. 16 og kortet bag i bogen.

81. W. Laur: Gewässernamen um Schleswig. Beiträge 1958, s. 9.

De to volde, der lukkede landet mod syd. Mod vest hovedvolden, incl. nordvolden, og mod øst forvolden, spærring 7. Foruden disse volde fandtes den såkaldte Østervold vest for Egernførde, som lukkede for adgangen til halvøen Svans.

menhæng med en spærring af passagen vest om Slien, med andre ord som et led i Danevirkes voldsystem.

Der er imidlertid en iøjnefaldende forskel i dimensioner mellem Danevirkes store volde og de talrige, men mindre, spærringer over Haddebynæs. Udgravninger har vist, at Danevirkevoldene er bygget i flere omgange og altså fra begyndelsen har været af mere beskedne størrelse. Spærringerne over næssets høje del synes derfor at tilhøre samme periode som Danevirkevoldenes tidlige stadier.

Men i hvert fald spærring 2, højborgens nordre endevold, er bygget i to omgange,⁸² og man kan undre sig over, at spærringerne over Haddebynæs ikke fortsat er blevet forstærkede sammen med de egentlige Danevirkevoldene.

Det kan tilsyneladende kun betyde, at hovedforsvaret af sliovergangen er flyttet bort fra selve næsset, inden Danevirkevoldene var fuldt udbyggede.

Som erstatning for spærringerne over næsset er det nærliggende at tænke sig Jørgensborgen på Mågeøen. Måske er der dog grund til også at se lidt nærmere på spærring 7, forvolden. Den opnåede, så vidt det kan ses af voldresterne, væsentligt større dimensioner end spærringerne over selve næsset.

Efterhånden som en handelsplads voksede frem udenfor den yderste

82. Haithabu 1956, s. 77.

spærring over næsset, måtte de allerede eksisterende volde suppleres for at bringe handelspladsen ind i det beskyttede område.

Dette opnåedes ved hjælp af spærringerne 6 og 7, men 7 havde den yderlige fordel, at den gjorde en omgåelse af stillingen vanskeligere, fordi den støttede sin højre flanke til Bustrup-slugten og derved også hindrede en fremtrængen over Risbjergene til Haddeby.

På ovenstående kort ses de to volde, som i så fald har spærret de to adgangsveje til Jylland: Hovedvolden, der lukkede passagen vest om Slien, og Forvolden, spærring 7, der tilsvarende lukkede for adgangen over Haddebynæs, Risbjerg og Mågeøen – og i ly af hvilken Hedeby voksede op.

Så længe man ikke har erkendt disse to volde som indbyrdes sideordnede led i grænsespærringen, men kun regner med den vestre, den der i daglig tale kaldes hovedvolden, står man overfor den usandsynlige og uforklarlige situation, at landets største by lå udenfor den vold, som forsvarede adgangen til landet.

Af kortet fremgår, at der ved begge ender af begge disse volde findes sump, som har hindret angribere i at omgå voldene. Men det ses tillige, at voldene som en tragt har ledet angriberne hen mod den 1700 meter brede åbning mellem voldenes nordender. Her hindrede sumpen og Slien videre fremtrængen, men efterhånden som voldenes størrelse øgedes, måtte forskellen mellem de stadig stærkere volde og den brede åbning, hvor man alene stolede på terrænets ufremkommelighed, alligevel virke mindre betryggende. Erfaringen har senere kun alt for tydeligt vist, hvordan en hård vinter kan omdanne sumpene til farbart terræn.

Hertil kom, at terrænet, hvor Nordvolden gik – mellem Danevirke sø og Slien – langtfra var ideelt for et sydvendt forsvar.

Endelig var forbindelsen mellem forsvarerne af de to volde som følge af sumpen vanskelig, hvilket svækkede det samlede forsvars effektivitet.

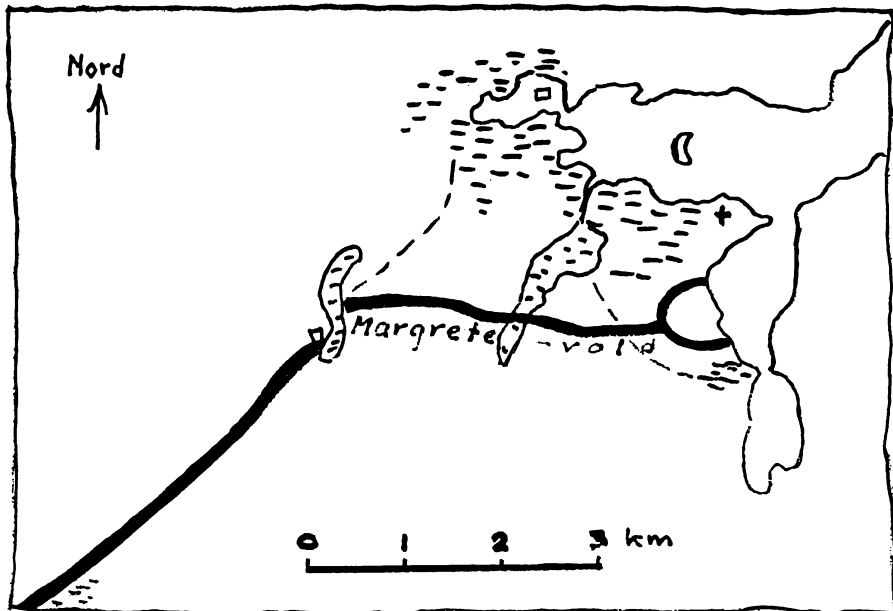
Ved at erstatte de to volde med een, nemlig Margretevolden, undgik man disse ulemper, og det 1700 meter brede gab mellem voldene lukkedes ved en forlængelse af den samlede forsvarslinie på kun 400 meter.

Herefter kunne angribere ikke længere nå frem til Sliens inderste, smalle del, og samtidig var forsvaret blevet en helhed.

Ligesom nordvolden efter opførelsen af Margretevolden blev tilbage for den øvrige hovedvold i udvikling, lå det nær at vente, at der ville ske en ændring i forholdet mellem halvkredsvoldens to arme, sådan at den nordre arm, som nu lå dækket af Margretevolden, i udvikling blev bagefter den søndre arm, der indgik som et led i forsvaret.

Men der synes ikke at være opstået en sådan forskel i voldarmenes størrelse.

Det ligger derfor nær at mene, at Margretevolden først er anlagt efter, at halvkredsvolden havde nået sin fulde højde, altså rimeligvis efter, at

Samme terræn som på tegningen side 417 efter opførelsen af Margretevolden. Nordvolden og forvolden, spærring 7, som nu er overflødig, er vist med stiplede linier.

Hedeby havde nået, eller passeret, sin store tid, muligvis endog først efter byens flytning fra halvkredsvolden.⁸³

Sammen med jordbundsforholdene langs voldlinien tyder dette på, at ønsket om at lægge volden, hvor de bedste forsvarsmuligheder fandtes, har været det afgørende ved linieføringen, mens hensynet til byen Hedeby er kommet i anden række – hvis det overhovedet har spillet nogen rolle.

Uden kendskab til Sliovergangen måtte man på den baggrund spørge, hvorfor Margretevolden så overhovedet blev bygget. Den eneste kendte adgang til Jylland, vejen vest om Slien, var jo allerede lukket af Danevirkes hovedvold. Hvorfor så erstatte 2 kilometer af den med en 4 kilometer lang vold til Haddeby Nor, hvis der heller ikke var nogen by at forsvare?

Der syntes ikke at være noget klart behov for denne vold, eller rettere, man havde fornemmelsen af ikke helt at kende forudsætningerne for dens tilblivelse.

Med kendskabet til hovedvejspassagen over Slien ved Haddeby forstår vi bedre baggrunden for Margretevolden, og vi ser, at dens hovedopgave har været at samle det indtil da todelte forsvar af adgangen til Jylland.

Aage Lauritsen.

83. Jankuhn (Die Wehranlagen, s. 326–327) mener på grundlag af historisk argumentation, at Margretevolden (forbindelsesvolden) er opført efter år 983, men mens Hedeby endnu havde betydning. Han nævner den mulighed, at den har haft til formål at danne beskyttelse for kreaturer (»Schutz für Viehherden«). En udførlig redegørelse for drøftelsen af Margretevoldens alder giver H. Schledermann (note 64, s. 108–116) i Offa 1964–65.

LITTERATUR:

Annaler: Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie, udgivne af Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab, København.

Årbøger: Ny betegnelse for Annaler fra 1866.

Die Ausgrabungen: Herbert Jankuhn: Die Ausgrabungen in Haithabu und ihre Bedeutung für die Handelsgeschichte des frühen Mittelalters. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Heft 59. 39. Sitzung am 21. März 1956 in Düsseldorf. Köln und Opladen.

Beiträge: Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte. Udgivet af Gesellschaft für Schleswiger Stadtgeschichte. Slesvig.

Haithabu, 1937: Herbert Jankuhn: Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit. Neumünster 1937.

Haithabu, 1956: Herbert Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. Neumünster 1956.

Haithabu, 1963: Samme. 4. ergänzte Auflage.

Hübener: Wolfgang Hübener: Die Keramik von Haithabu, Neumünster 1959.

Müller-Neergaard: Sophus Müller og Carl Neergaard: Danevirke, archæologisk undersøgt, beskrevet og tydet. Nordiske Fortidsminder. Udgivne af Det kgl. nordiske Oldskriftselskab. Første Bind. København. 1903.

Offa: Offa. Berichte und Mitteilungen aus dem Schleswig-Holsteinischen Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Schleswig, dem Landesamt für Vor- und Frühgeschichte von Schleswig-Holstein in Schleswig und dem Institut für Ur- und Frühgeschichte an der Universität Kiel. Herausgeber: Karl Kersten, Schleswig, und Georg Kossack, Kiel. Neumünster.

Sach: August Sach: Geschichte der Stadt Schleswig nach urkundlichen Quellen, Schleswig 1875.

Die Wehranlagen: Herbert Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene. Archäologisches Institut des Deutschen Reiches. Neumünster 1937.

ZSHG: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Herausgegeben von Olaf Klose. Neumünster.

- - -

Kortskitsen side 365 er lånt fra Helmuth Schledermann: Slesvig/Hedeby's tilblivelse. Sønderjyske Årbøger 1966, I, side 3 (forfatterens tegning).

Et par bemærkninger til artiklen i nr. 11 1967, side 370: Aage Lauritsen om »Hedeby, Haddeby, Slesvig og Sli«.

1) Den dybt beklagelige gennemskæring af Danevirkevoldene vil ske ved deres højeste punkt nord for Store Danevirke by, der hvor Nordvolden, Dobbeltvolden og den gådefulde Buevold har deres plads.

Trøster eder! Forlængst er der sørget for, at et yderst celebret selskab af *toneangivende* herrer forsamledes og lod det dybt beklagelige snitpunkt flytte østpå til et punkt, hvor aldeles ingen Danevirkevold forefindes. Alt-så, hold tåre op at rinde – der er skaffet udvej.

2) Kirken: Der er selvfølgelig ingen, der har bemærket, at det for år og dag siden er publiceret, at Hedeby kirke er bygget på et gammelt vie, og at der desårsag ikke findes videre boligvæsen i nærheden.

3) Om stednavnet Vedelspang tør jeg anføre, at aldrig var Vedelspang en by eller »bebyggelse«. Altid var det én eneste gård.

Undskyld!

Venlig hilsen

Søren Telling

Hans a æ præstes

I Sønderjysk Månedsskrift 1962 s. 195–98 har pastor Johannes Tonnesen skrevet minder fra Hoptrup præstegård: Hans a æ præstes å æ præstes Johannes. Æ præstes Johannes er ham selv, men hovedpersonen er daglejer Hans Petersen i Hoptrup. Vi kan nu bringe et billede af Hans Petersen, dels som en tilføjelse til pastor Tonnesens minder, dels som et bidrag i sig selv. Billedet kan nemlig stå som udtryk for den nordslesvigske daglejer i almindelighed. Dertil er det vel egnet, da Hans Petersen er et billede på de mange hjem i Sønderjylland, der oplevede det samme som han: først dansk soldatertjeneste, dernæst preussisk, tab af den daglige omgang med sønnen, der som så mange andre drog til Amerika, og endelig et langt livs arbejde. Desuden var Hans Petersen trods sin jævne stilling i samfundet ingenlunde nogen ringe mand: »Det er ham, som har opdraget mig!« siger pastor Johannes Tonnesen med hengivenhed i stemmen.

Hans Petersens far var dødgraver i Hoptrup, og hans broder Jens blev dødgraver efter faderen.

Poul Kürstien

Bekæmpelse af fnat

Førstelærer H. C. Hummeluhre, Rens, har fundet recepten på behandlingen af fnat i et brev fra 19616. At opskriften gælder for syv personer, fortæller lidt om sygdommens udbredelse under den første verdenskrig.

Min kjære gode N!

Nu lige fik jeg din Skrivelse og vil jeg traks meddele dig Middel mod Fnats. Der kjøbes på Apotheket til 7 (syv) Personer for

40 Pfg. Laurbærolie,

40 Pfg. Kvægsølv Salve,

40 Pfg. Kobberrøgelse og

40 Pfg. Svovlblomme.

Patienterne tager nu først 3 Aftener i Træk hver 1 Teskefuld Svovlblomme.

Derpaa tages 1 Pund (500 gram) usaltet (ikke saltet) Smør, som smeltes i en glasseret Potte over en svag Ild. Er Smørret smeltet, røres først de 40 Pfg. Laurbærolie i Smørret i Potten, derpaa 40 Pfg. Kvægsølv Salve, derpaa de 40 Pfg. Svovlblomme, d. v. s. hvad der er til Rest, efter at de har taget de 3 Teskefulde i 3 Aftener i Træk, men jo kun 1 Teskefuld til hver af dem hver Aften, og til sidst røres de 40 Pfg. Kobberrøgelse i Potten og Smørret under stedsevarende Omrøring med en Træpind, og er alt nu kommen i Smørret, koges hele Massen i en Fjerding Time. Man passer da godt paa ved Omrøringen, da Svovlblommen, der er det tungeste, ellers vil falde paa Bunden.

Har det hele kogt i $\frac{1}{4}$ Time, tages det hele af Ilden, og vedbliver man at røre om i det, indtil det er forsaavidt godt afkjølet, at man kan taale at blive indsmurt dermed over hele Kroppen undtagen Hovedet, som ikke bør indsmøres.

Nu gaar man ind i en godt opvarmet Stue, og den ene smører nu den anden godt ind med Salven. Man maa stadig røre godt om i Potten. Er nu alle indsmurt, trækker de igjen den gamle Skjorte og de gamle Underklæder paa, som de hidindtil har gaaet i, og gaar nu igjen i den Seng, de har lagt i med de samme Sengklæder paa, og intet, hverken Gangklæder eller Sengklæder, skiftes i de første 8 Dage, heller ikke desinficeres eller opvarmes i Ovnen, men man skal huske paa, at Patienterne vasker sig rigtig godt i varmt Sæbevand, inden de indsmøres.

Saaledes lyder Recepten, og den har aldrig slaaet fejl. Men for Sikkerhed kan man jo godt, naar 8 Dage er hængaaet, igjen en Gang smøre dem ind. –

din A.

Elevtallet i de hjemmetyske skoler i Nordslesvig 1957-1967

For stillingen inden for et nationalt mindretal er variationen i antallet af børn, der begynder i 1. klasse, et godt barometer. Tallene anføres her for de sidste 11 år tilligemed det samlede elevtal.

Lægger man begynderantallet for de sidste 10 år sammen, får man tallet 1682. Forskellen i forhold til det angivne samlede antal for 1967 på 1654 er så ringe, at man tør regne med, at de hjemmetyske børn stort set går i skole i 10 år.

	Antal skoler	Elevter i første klasse	Samlet elevtal
1957	30	158	1115
1958	30	162	1196
1959	31	191	1298
1960	29	190	1376
1961	29	166	1474
1962	29	168	1519
1963	29	184	1594
1964	29	166	1632
1965	28	156	1632
1966	29	156	1637
1967	29	143	1654

Fra 1966 medregnes i statistikken en 10. klasse ved den tyske efterskole i Tinglev. Den havde i 1966 14 elever og i 1967 24. Derved forklares den fortsatte stigning i det samlede elevtal trods de vigende begynderantal; den regnes i den tyske skoleforenings oversigt som en selvstændig skole. Det forklarer forøgelsen fra 28 til 29 skoler. I oktober 1967 er imidlertid eleverne fra skolen i Sønder Vilstrup overflyttet til Haderslev, og skolen er nedlagt. Antallet af skoler er nu således igen 28.

Den Rumfordske suppe og plukkefinke

I anledning af julen bringer vi nogle opskrifter på lidt mundgodt til helligdagene. Det er fysioterapeut Anne-Helene Michelsen, Åbenrå, som har fundet de gode, gamle retter frem, og redaktionen håber, at alle køkkeneksperter vil få glæde af disse sider. Det er Erik Strange Petersens artikel i Sønderjysk Månedsskrift s. 207, 1967, forfatterinden henviser til.

Det morede mig at læse om oprindelsen til den ovennævnte suppe, og navnlig suppens sammensætning interesserede mig. Den Rumfordske suppe findes også i en holstensk kogebog fra 1843, som har tilhørt fru bagermester Ida Andresen, Åbenrå. Hun var kendt som en meget dygtig husmoder, navnlig på kogekunstens område.

Denne opskrift lyder i oversættelse:

Man koger 8 lod grubegryn (store byggryn) møre i vand til en grød. 8 lod gule ærter koges for sig, og når de er gennemkogte, gnides de gennem en sigte, blandes med grynene, og heri rører så megen bouillon, som er nødvendig til en suppe. Nu skærer man 20–30 kogte skrællede kartofler i småstykker, kommer dem i en gryde med hakket persille, hælder bouillon med grynene og ærterne over, lader det få et opkog, legerer suppen med et par æggeblommer, kommer $\frac{1}{2}$ pund småtskåret, kogt svinekød i, anretter det over en ristet franskbrødsskive, og strøer hakkede brunsvitsede løg og stødt ingefær over.

Man ser, at suppen kunne laves mere velsmagende og nærende end den, man kogte til de fattige i 1800. I kogebogen rangerer den Rumfordske suppe blandt andre fine supper som:

Den franske suppe, den engelske kartoffelsuppe og den grønne urtesuppe. Opskriften på den sidste lyder således:

Man tager noget kørvel, spinat, syre, persille, portulak, trittmadam, dragon og lignende suppeurter, renser dem, finhakker dem, og koger dem med bouillon en times tid, så kommer man et par håndfulde revet hvedebrød i, legerer suppen med et par æggeblommer, og lader den lige få et opkog.

Hertil skal bemærkes at bouillon på kogebogens tid, var en rigtig suppe, kogt på gode marvben, en kraftig kødekstrakt, som enhver dygtig husmoder altid havde stående parat til brug. Æggeblommerne var man heller ikke så »knavse« med, og det hjemmebagte hvedebrød havde nok mere næring end det franskbrød, der laves i dag af det fine, hvide, rensede amerikanske mel. Når man så dertil brugte rigeligt af urter og »supkrudt«, så kunne disse forskellige suppespiser nok opfylde behovet, hvad angik vitaminer og kalorier.

Plukkefinke!

De mere velstillede kunne lettere få den rigtige ernæring i gamle dage, fik

Bagermester Asmus Andresen (6. 10. 1801 – 27. 6. 1885) og Ida Andresen, f. Bertram Møller (25. 6. 1811 – 18. 12. 1865). Foto: Åbenrå 1862.

den vel endda til en rigelighed, i hvert tilfælde hvad kalorier angik, hvis man skal dømme efter gamle fotografier.

Men den fattige del af befolkningen i Åbenrå, småkårsfolk kaldet, havde sværere ved at skaffe føden.

En nu afdød gammel kone har fortalt mig, hvorledes hun klarede den daglige madlavning under første verdenskrig, hvor manden var indkaldt, og hun selv skulle klare dagen og vejen for sig og sine 5 børn.

Når en slagter slagtede et kreatur, så gik hun derhen for at købe »et Inddel«, det vil sige, hvad der hørte til mavesækken + hovedet + klove. Det fik hun for en billig pris, og kunne sommetider også få nyrer og leveren med, det var ting, som »de fine« ikke rigtig regnede. Når hun var kommet hjem med hele herligheden, forestod et stort arbejde med at rengøre »vommen«. Den blev rensed i kalkvand, den blev skuret og skrubbet med en halmvisk og skrabet, så kødet blev helt lyst; så først var den klar til at blive skåret i firkantede stykker så store som »en fiddug«. I mellemtiden var kreaturhovedet og klovene blevet rensed og kogt med de andre indvolde i en gruekedel. Alt dette blev skåret i småstykker og noget lagt på det rensede stykke af vommen, blev strøet med salt og peber, blev rullet sammen til en pølse og blev syet. Blev derpå sammenkogt, lagt i surt i en krukke og smeltet til med »tælle«, oksetalg. Den dag pølsen skulle bruges, blev den skåret i skiver, trillet i rasp og brunet på pande. Det blev kaldt »lange Plukkefinker«, og de smagte godt. Så var der også »korte Plukkefinker«. Det var resten af de småtskårne indvolde, deriblandt var brusk af klove o.s.v., det blev kogt i lidt eddikevand, sat i en krukke, der blev tilsaltet med »tælle«, oksetalg. Den dag, man fik korte Plukkefinker, blev en portion varmet i en

gryde og jævnet med lidt mel, det blev spist af tallerken med ske, og man fik tykke brødsiver til. Det smagte *knap* så godt.

At »Plukkefinke« har været kendt langt tilbage, kan man se i »Dagligt Liv i Norden«, hvor en sømand i Helsingør år 1578 dræbte en anden, fordi denne ved bordet gav ham en skefuld finker af fadet. At den ikke har været særlig velsmagende, kunne episoden jo tyde på.

Nu er der ingen, der laver denne ret mere, så vidt jeg da ved. Den har holdt sig længst i jævne småkårshjem, både i by og på land. Grunden er vel den, at det var billig mad, der ikke blev »regnet« af »de fine«, som forlængst havde afskrevet denne »lidt simple ret«. At indvolde af svin og kreaturer i nyere tid er kommet højt i kurs på grund af deres rige næringsværdi og deres store betydning for den moderne medicinfabrikation, ja, det er en helt anden historie.

Anne-Helene Michelsen

SAGT OG SKREVET

DEFINITIONEN PÅ EN SLESVIGER

Diskussionen om definitionen på en slesviger, som stod i Sønderjysk Månedsskrift juli 1967 (side 233 ff.), blev fremdraget i en kronikdiskussion i Berlingske Aftenavis (forfatteren Asger Hansen 26. 9. og bibliotekar Jørgen Hamre 30. 10. 1967 – begges indlæg også optaget i Flensborg Avis, henholdsvis 23. 10. 1967 og 24.–25. 10. 1967). I denne anledning gav forstander Bøgh Andersen i et læserbrev til Flensborg Avis 25. 10. udtryk for, at hans bidrag til diskussionen ikke var helt korrekt oversat. Og endelig havde Asger Hansen en slutreplik 14. 11. 1967.

Redaktionen af Sønderjysk Månedsskrift havde ikke ansvar for oversættelsens ordlyd, men den del af Niels Bøgh Andersens læserbrev, der har relation til hans indlæg (Sønderjysk Månedsskrift juli 1967, side 244) gives her for at undgå enhver misforståelse:

»Mit citat er vistnok taget fra »Sønderjysk Månedsskrift«, og det indeholder desværre selv i dette tidsskrift en vis forvanskning, der er følge af oversættelsen fra tysk til dansk. Jeg postulerede, at »slesvigeren« ikke var »geistig zeugungsfähig«, der er blevet oversat til, at denne ikke var i stand til at aflægge åndeligt vidnesbyrd. Det kunne let opfattes som om denne slesviger ikke var åndelig virksom, hvilket jo i allerhøjeste grad er hans væsen. Han er nemlig udpræget geskæftig!

I en verden med større og større udfordringer såsom Europa-bevægelsen, Europa-tanken og »En Verden«, kan man ikke uden at tabe fodslag med virkeligheden krybe uden om et ja eller nej i den allernærmeste udfordring.

Det ville i det hele taget være hårdt at påstå, at den såkaldte slesviger i realiteten er sådan. Heldigvis er det dog sådan, at en slesvigisme nærmest kun er teoretisk, så selv de fleste af de udprægede »slesvigere« under store udfordringer i vor hjemstavnshistorie klart tog standpunkt, enten for tysk eller for dansk.

Man skal passe på, at man teoretisk-intellektuelt og -æstetisk ikke bliver så god, at man ikke kan bruges til noget i den barske virkelighed!

Niels Bøgh Andersen«

★

FLENSBORG MØNT

Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig har udgivet en lille bog af overinspektør G. Galster om »Flensborg mønt«. Medlemmer af historiske foreninger kan få de 60 sider til en favørpris af 15 kr. og dermed en ganske underholdende læsning.

I 1350'erne blev der første gang anlagt en møntsmedie i Flensborg. Grundlæggeren var hertug Valdemar. I slutningen af århundredet lod dronning Margrethe udmøntningen i Flensborg gå i stå, og derefter blev der i mere end hundrede år ikke slået mønt i Sønderjylland. Først 1514 blev der oprettet en ny møntsmedie, denne gang i Husum af hertug Frederik. 1522 forlagdes denne virksomhed helt eller delvis til Slesvig, men da mønten ved delingen i 1544 tilfaldt hertug Adolf, besluttede kong Christian III at anlægge en møntsmedie i Flensborg. Den blev indrettet i det nedlagte gråbrødrekloster, men allerede 1556 standsede kongen virksomheden, formodentlig fordi udmøntning af stormønt ikke kunne betale sig for fyrster, der ikke selv rådede over sølvminer. 1566 genoptog Frederik II udmøntning af småmønt, men efter en midlertidig standsning i 1567 – altså for 400 år siden –, fordi kongen blev ophidset over, at Flensborgmønten blev afvist i Hamborg og Lybæk, blev møntsmedien i Flensborg definitivt nedlagt i 1571, og smedien overgik vistnok til Mikkel Diblers klokkestøberi.

Møntsmedien i Flensborg har ingen glørværdig historie, forholdene var for små, og virksomheden kunne ikke konkurrere med hansestædernes møntsmedier, men Galsters skildring kan fastholde også andre end numismatikere.

★

FRA FYN OG ÆRØ

Lokalhistorie er langt fra altid blot lokal. Der kan være rimelighed i at understrege det med henvisning til Fynske Aarbøger 1967. Der er fire artikler. Johannes Pedersen har skrevet »Om familien Rohmanns sidste aar i Rønninge«, livet i en fynsk præstegård i 1840'erne og 50'erne, der bl. a. giver et stykke Sønderjyllandshistorie i et fynsk spejl. »Den danske gar-

nison i Nyborg 1942–43«, skrevet af K. J. Jensen, fortæller om Viborg-garnisonens tilværelse i den fynske by, da Tyskland under besættelsen forlangte dansk militær fjernet fra Jylland. Tove Kjærboe har en udførlig skildring af »skippertidens huse og døre i Ærøskøbing og lidt om de gamle haandværkere«, hvor forfatterinden med særlig opmærksomhed behandler den kulturelle påvirkning fra Als og det øvrige Sønderjylland. Denne afhandling havde det været nyttigt at læse inden Historisk Samfunds udflugt til Ærø i fjor, og den kan anbefales, hvis nogen tænker på at gøre turen om. Endelig har Søren Mørch forsøgt at udrede et eksempel på fynsk adelsøkonomi 1620–1640; man følger Claus Brockenhuus, der fra beskedne kår blev storgodsejer, men som kautionerede så rundhåndet, at han efter årelange indlager-ophold (et adeligt stavnsbånd, pålagt den gældbundne af kreditor) til slut mistede sit gods, så han ikke efterlod sig andet end gæld. Han manglede ganske vist ikke reale værdier, men han havde ingen konstanter, og eksemplet belyser meget interessant, hvorledes det store låne-marked i Kiel, Kieler omslag, virkede i praksis indtil 1625, da den holstenske kredit til den danske adel meget pludselig tørrede ind.

★

Det humanistiske fakultet ved Århus universitet har til forsvar for den filosofiske doktorgrad antaget mag. art. Jens Engbergs afhandling: Det slesvigske Spørgsmål 1850–53.

BOGANMELDELSER

»DEN BLÅ«

Sprogforeningen har udgivet et manuskript, en stor piece eller en lille bog, som man vil, af lektor Karl Clausen: »Den blå Sangbog«. En del af teksten blev trykt i Sprogforeningens årsberetning 1966–67, men nu kan man altså læse alt, hvad den flittige forfatter har fundet frem om den sangbog, der fremfor nogen har været sønderjydernes.

Det er Sprogforeningens formand, forstander J. Th. Arnfred, der har givet ideen til arbejdet, og det er Den blå Sangbogs hundredeår, der har været anledningen.

Det er i Sønderjysk Samfund, som blev stiftet i København i 1866, at man har brug for en sangbog til møde-aftenerne, men ingen foreliggende til-

fredsstillende det nedsatte udvalg, og snart løfter sangbogsudvalget ønsket om en egnet sangbog op i et højere plan: Man enes om at samle sange til en bog, ikke blot til eget brug, men til en bog for hele folket, især for Sønderjylland. Allerede kort før jul 1866 foreligger sangbogen, men udgivelsesåret er sat til 1867.

Og nu følger Karl Clausens omhyggelige redegørelse for Den blå Sangbogs enkelte udgaver til den 20. udgave i 1946, for udvalget af sange, de forbudte sange, retssagerne, de hvide sider og de stadig tilbagevendende melodispørgsmål.

Tiden fra ca. 1890 til genforeningen var det tidsrum, hvor Den blå Sangbog fik sin største betydning – det var i disse år, at bogens indhold fuldstæn-

dig tilfredsstillede det sangbehov, der fandtes i Sønderjylland, den var tidsvarende, siger Karl Clausen og kalder de årtier for sangbogens klassiske periode. Tiden forinden, det forberedende stadium, hvor udgiverne endnu ikke helt har fundet den rigtige form eller sønderjydernes behov for »Den blå« endnu ikke var aktuelt på samme måde som i tiårene omkring århundredeskiftet, endnu ikke var vakt af den præjssiske administration i deres hjemstavn, afsluttes, da Sprogforeningen får indflydelse og udgivelsesstedet kort efter flyttes til Sønderjylland. Og endelig har Den blå Sangbog en efterblomstringstid i årene til 1946, hvor sidste

udgave trykkes. Højskolesangbogen (med specielt sønderjysk tillæg) bliver konkurrenten og afløseren.

Karl Clausens lille skrift om Den blå Sangbog er en milepæl i en tid, hvor vor nationale sangskat nedvurderes af yngste generation. Karl Clausen mener selv, at lige som vi har forkastet mange af de sange, tidligere generationer sang, vil også sangene fra Den blå Sangbog blive fortrængt. Han ved, hvad han taler om, så han har vel ret, men man har jo lov at håbe, at det oplag på tusinde eksemplarer, som Sprogforeningen lader trykke af Den blå Sangbogs historie, må vise sig at være for lille. *ibs.*

★

Lokalhistorie - Rigshistorie

Dansk historisk fællesforening har udsendt en bog på 250 sider under titlen »Lokalhistorie – Rigshistorie – og andre artikler fra Fortid og nutid«. Gamle tidsskriftsårgange byder på lidt vanskelig tilgængelig læsning, og det er en god ide at bruge den nye fototeknik til billigt optryk af et sæt ældre tidsskriftartikler med et bestemt sigte. I det foreliggende tilfælde er sigtet ikke til at tage fejl af. De to artikler, der hentydes til i titlen, fremhæver lokalhistoriens betydning for rigshistorien, når vel at mærke lokalhistorien har tilstrækkelig kvalitet, hvad den ifølge artiklerne ikke har. Artiklerne er imidlertid 25 år gamle, og det havde derfor haft større værdi, om de var blevet afløst af en ajourført formaning til lokalhistorikere. Den ene af artiklerne anbefaler udgivelsen af en håndbog for lokalhistorikere, men den er forlængst udkomet. Den anden artikel fremhæver betydningen af »Institutet for lokalhistorisk forskning«, der blev oprettet den 12. maj 1943, bl. a. med det formål at »virke som rådgivende og vejledende organ for danske lokalhistorikere«, men

mon det ikke forlængst er hensovet? Det er ubetænksomt, at en bog, der skal indskærpe lokalhistorikerne nødvendigheden af at arbejde rationelt og aflevere gennemarbejdet stof, præsterer et forbillede af denne art.

Løvrigt kan bogen anbefales, idet de optrykte artikler giver nyttig vejledning i landsbyhistorie samt i anvendelsen bl. a. af matriklerne, lensregnskaberne og amtsregnskaberne. En advarsel mod letsindig omgang med stednavne er også på sin plads, hvorimod man undrer sig over at se optrykt en artikel fra 1911 med »anvisning til at drive historisk-topografiske studier«; den er ganske vist ført ajour, men ved et optryk for næsten 40 år siden. Er der ikke sket noget efter 1928, som berettiger til en fodnote?

I en artikel af Axel Steensberg om en vestjysk hedegaard, åbenbart optrykt som mønster for andre gårdskildrere, oplyses i en fodnote side 58, at en vase betyder en indgrøftet vej. For at lokalhistorikerne ikke skal lade sig forvirre, må henvises til, at den lokalhistoriske håndbog definerer en vase som »en vej, der er dannet af risknipper med påfyldt jord«. For resten kan der skrives en hel artikel om vaser! *bjs.*

BILLEDBØGER

I Tyskland er der et godt marked for geografiske billedbøger i serier. Forlaget Christian Wolff, Flensburg, der med stor energi søger at dække dette behov for Sydslesvigs vedkommende, har fået en konkurrent til sin Flensborgbog i »Flensburg – Tor zum Norden«, der i disse dage er udgivet af et Stuttgartforlag i en serie Die schönen Bücher Reihe D Deutsche Städte Band 33, med en række helt nye billeder, alle taget af dr. Wolf Strache. De korte billedunderskrifter er på tysk, engelsk og dansk, den lidt udførligere billed-

forklaring på 10 tekstsider er på tysk.

Christian Wolf har en serie »bi uns to hus«, hvor der er udkommet Der Landkreis Husum im Bild fotograferet af Hans Hoffmann, og Der Landkreis Flensburg im Bild fotograferet af Hans-Wilhelm Langholz. Disse bøger er rent tysksprogede.

Når man har gennembladet bøger af denne art og glædet sig over billederne, må historisk interesserede beklage, at teksten i almindelighed begrænser sig til turistlyrik i stedet for at udnytte muligheden til at give billeder og landskab erhvervsmæssigt og historisk perspektiv.

★

HISTORISKE STEN

Det er en virkelig morsom ide, Jes Christensen har realiseret med den lille bog Historische Steine des Flensburger Stadtfeldes, udgivet af Chr. Wolffs forlag. Der er afsnit om kultsten, bygrænsesten, herredssten, hærvejssten, kobbeltsten og vildtbanesten med omhyggelige kort, så man kan finde frem til dem. Det skal prøves ved lejlighed, og man kunne ønske en lignende bog

om de sten, der findes i Nordslesvig.

Et enkelt spørgsmålstegn. Bruethstein, der har stået i Frisergaden, men nu er gået tabt, sættes med henvisning til en svensk tradition i forbindelse med et bryllupsritual, og forbindelsen anses for bekræftet bl. a. ved stedsnavnet Brutkobbelt. Men Sønderjyske Stedsnavne kender ikke denne forklaring på tilsvarende brudestedsnavne i Nordslesvig. Det kunne være interessant at få brudestensteorien udbygget.

★

ET RIBEDIGT

Med næsten tre hundrede års forsinkelse er et manuskript om »Dend gamle og navn-kundige Kiøbstæd Ribe« i år blevet befordret i trykken. Og det er Historisk Samfund for Ribe amt, der har gjort sig selv og os andre den fornøjelse. For det er virkelig en meget stor fornøjelse at læse denne gamle beskrivelse af Ribe og dens beboere og disse gode folks daglige liv.

Introduktionen til bogen findes bagi, på side 86, og det må anbefales den mindre kyndige læser at indlede med denne orientering, som Mogens Ben-card har skrevet:

Digtet er blevet til i årene op til

1690, og det skylder teologen Mads Pedersen Rostoch sin eksistens. Det er en af de ældste danske byhistorier, og den giver os et utal af enkeltheder fra det daglige liv i Ribe i 1600-tallets anden del. Forfatteren skrev flere andre ting, alle af religiøs art, som blev udgivet dengang, men Ribedigtet opnåede altså ikke at blive offentliggjort før i 1967.

Tilsyneladende kender man ikke meget til manuskriptets vej fra forfatterens hånd til Det kongelige Bibliotek, hvor det er havnet (sammen med flere afskrifter), det ville ellers have været morsomt at vide lidt herom. Ellers er det vanskeligt at finde mangler ved det meget omfattende og grundige note-

apparat, som bogen slutter med – selv en liste over ord, der er vanskelige at forstå, er der blevet plads til.

Om Mads Rostoch (født 1655) fortælles det ret kort, at han var en fattig Ribedreng, hvis hu mere stod til læsning end til at følge faderen i skomagerfaget. Han kom i den lærde skole og tog 1672 videre til universitetet,

hvor han på tilsyneladende ganske få år klarede teologisk eksamen. Efter at have undervist i nogle år kom han til Odense 1677 som kapellan til kapellen ved St. Knuds kirke, og hans livsbane slutter i Middelfart 1713.

Det er fristende at citere nogle få linier, og det er svært at vælge – her er lidt fra en bytur:

Jeg tænker ieg vil op ad Grønner gade Vanke
Og hen ved Slottet ud i Marken gaa at spanke.
Men Ah! Det gjør mig ondt at see det smukke Slot
Saa ødelagt, som før har bødet Fienden Spot.
Det lidet Var, men fast, og kneeb fuld hart ad Vinde,
Der fiendtlig Svenske macht det engang havde inde:
Her giordis mangel Storm, her mangel Krigsmand faldt,
Thi Fienden Vidste Vel, at det om Livet gialdt.
Men nu det faste Slot er til en Steen-hob blevet,
Jeg derfor og derom ey gider meere skrevet;
Paa den forfaldne Vold Jeg dog Vil Klaufre op,
Huor af ieg skue kand adskillig Gaardis Top.
Dend smukke Korsbrødr' Gaard mig først sit Ansigt Viiser,
Som Greverne af Skak for ny Forbedring priiser.
Jeg Baggis deylig Gaard og Præsidentens med
Ja flere udi Rad kand see af denne Sted.

Men Dagen tager af, og Solens øyne-bryne
Ved taage-blandet Mørk nu hartad dækkis til,
Jeg mig derfor igien til Byen Liste vil,
Thi det blev alt for seendt, om Jeg her skulle tegne
Hver yndig Huus og Gaard, som findis alle Vegne
I Staden her og der. Gud lad dem alle staa
I sin Beskyttelse de Stoore med de smaa!

Holdere af Sønderjysk Månedsskrift kan købe bogen til favorpris hos før-

stelærer H. K. Kristensen, Dybdalsvej, Varde. *ibs*

★

FATTIGMANDSGULD

Den stadig voksende interesse for antikviteter har også bragt fattigmandsguldet, messing, i kurs, og Høst & søns forlag har deraf taget anledning til at udsende en bog »Gammelt messing«, skrevet af den svenske specialist Sigurd Erixon, oversat og bearbejdet af Gorm Benzon. Interesserede vil i bogen kunne finde en gennemgang af alle arter messingting.

Også om sønderjyske forhold kan

man finde et og andet. Naturligvis har Kobbermøllen i Kruså fået et afsnit, som dog kunde have været bedre, men tre illustrationer, der viser eksempler på Kobbermøllens stempler, har ikke før været fremme. En fattigbøsse fra en kirke, dateret 1605, afbildet fra to sider, er nævnt som et muligt tidligt arbejde fra Kobbermøllen, og et afbildet strygejern viser med sit stempel, at det stammer herfra.

Ny er også oplysningen om, at »i Sønderjylland og Slesvig« (?) har for-

skellige klokkestøbere givet sig af med tillige at fremstille lysestager, således i Flensborg Gerhard van Mervelt og Michel Dibler; den sidste, der i »Flensborg Mønt« er nævnt som den sandsynlige overtager af den nedlagte møntsmedie, fremhæves som hertugdømmernes mest fremragende mester i 1500-tallet. I Husum har klokkestøberdynastierne ligeledes støbt lysestager. Iøvrigt har hertugdømmerne nogle af Europas bedste og ældste malmdøbefonte; de står i Delve, Kiel, Albersdorf, Pellworm, Husum, Poppenbøl og Egernførde, men Århus Domkirke har også et fint eksemplar, skænket 1481 af bispemester Jens Iversen og støbt af den berømte Flensborgmester Peter Hansen.

Messingting var oprindeligt en værdstæt sjældenhed; der gik ry af, at Peder Oxen ved sin død efterlod sig hele to lysesakse, og så sent som i 1620'erne blev en italiener forundret over at se

lysesaks anvendt ved hertugen af Gottorps hof. Men efterhånden vandt messing videre udbredelse; f. eks. vægskjoldene blev almindelige i bedrestillede borgerhuse, medens de hos bønderne næppe slog an andre steder end i hertugdømmerne. Tækkfadene, der er beregnet til at holde maden varm, fik ligeledes betydning hos de velstående bønder i Sønderjylland.

Medens Sveriges messingstil især blev påvirket af England og Frankrig, kom stilinspirationerne til Danmark fra Tyskland og Holland. Dog er de kendte Flensborgkedler, der ikke må kaldes gryder, i en stil, der er benyttet siden jernalderen.

Også visse typer messinggryder kan med ret stor sikkerhed udpeges som typisk danske, påvirket af de gamle jydøjsgryder og ofte i den gamle jydøjspottetefacon. *bjs.*

★

TO KUNSTBØGER

I serien »Kunst in Schleswig-Holstein« er der på Christian Wolffs forlag udgivet to (nr. 15 og 16) for Det Slesvig-Holstenske Landmuseum af Dr. Ernst Schlee: »Das Schloss Gottorf in Schleswig« og »Kieler Fayencen«.

I den første fortæller Dr. Schlee om slottets lange række af ejere og om den andel, de hver for sig har haft i slottets udseende og indretning. Også slotsøen og parken med de fire terrasser bliver beskrevet af den kyndige forfatter, og tekstafdelingen slutter med et kort rids af de restaureringsarbejder, der stadig står tilbage efter slottets forfald under hundrede års anvendelse som kaserne. De allerede gennemførte omfattende genopbygningsopgaver er løst jævnsides med indretningen af det meget moderne museum i årene siden 1948. Otte meget fine farvebilleder og 62 fornemme sort-hvide fotografier skyldes Landmuseets egen fotograf. For den, der har til hen-

sigt at besøge Gottorp slot, og som vil give sig tid under besøget, vil læsningen af denne bog være en nyttig forberedelse.

Kieler Fayencefabrik blev grundlagt i 1700-tallet, og en betydelig kunstnerisk kvalitet kendetegner fabrikkens produkter. Dr. Ernst Schlee afslører sig gennem beskrivelsen af de gamle terriner, fade, tallerkener, potpourri-vaser, og hvad fabrikkens i øvrigt fremstillede, som en meget stor beundrer af de mennesker, der gav deres samtidige så smukke erstatninger for det dyre porcelæn. Interessen for fajancerne som samlerobjekter vågnede for knap hundrede år siden, omtrent andre hundrede år efter, at produktionen var ophørt. Priserne har været i hastig stigning, men alligevel er det lykkedes Landmuseet på Gottorp slot at erhverve en anelig repræsentation. De mange smukke gengivelser af museumsstykkerne giver læseren et godt begreb om alt det, der i dag er for dyrt for en almindelig pengepung.

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i

Tydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

*Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekvipering*

**Besøg
landsdelens
museer**

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri

Jernbanegade 8, Tønder tlf. 2 15 50

Ladelund

Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjydsk
Tæppefabrik**

*A. R. Kjærby A-S
Højer*

Graasten Bank ^{A/S}

GRAASTEN

^{A/S} Sønderjydsk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKER!

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

HORSENS HAVN

- *Mange moderne stykgodskraner*
- *7,00 m vanddybde*
- *Havnen kan besejles dag og nat*
- *Store arealer ved kaj og jernbanespor ledige til udleje*

Paasch & Larsen, Petersen

Aktieselskab

Horsens - Telefoner: 207 - 807 - 808

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - tlf. 2 25 71

Støt

vore

annoncører

Tilbud og efterlysninger
så BOGBØRSEN
Optages gratis for abonn.
på Sønderjysk Månedsskrift

Tønder Landmandsbank A/s

Kontorer i Tønder - Skærbæk - Ballum - Brede - Brøns - Bylderup Bov
Frifelt - Højer - Tinglev - Visby

Morsø Stobegods

Aktieselskabet

N. A. Christensen & Co.

Kongelig Hofleverandør

NYKØBING MORS

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM A/S • VOJENS

Sønderjysk Månedsskrifts adresse: H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Redaktørernes adresser: Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder. Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå
Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. - Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder.